

BİR YALNIZ SANABİ EBÛ ZER EL-GİFÂRİ

Arş. Gör. İsrâfîlî BALCI*

a) Müşlüman Olması ve Mekke'deki Günleri

Asıl adı Cundub b. Cudâne olan Ebû Zerr, Gıfâr kabilesine mensuptur.¹ Yenbu liman şehri yakınlarında oturan Gıfârîler, şehirlerarası yollardaki hırsızlıkları, kervanları yağmalamaları, Araplarca kutsal sayılan haram aylara bile hürmet etmemeleri ve Kabe'yi ziyarete gelen hacı adaylarının mallarını yağmalamalarıyla ün kazanmışlardır.² Ebû Zerr kabilesinin önde gelen, sözü dinlenen ve cesur fertlerinden birisi olup, müşlüman olmadan önce o da Gıfârîlerin yaptığı taşkınlık, yağma ve çapulculuk olaylarına karışmıştır.³

Hz. Peygamber'in (a.s.) risaletini açıktan yaymaya başlamasından sonra müşrikler tarafından amansız bir baskı ve boykot altında tutulduğu bir sırada, Ebû Zerr'in Mekke'ye gelerek kendi isteğiyle müşlüman olduğunu görüyoruz. O haram aylarda bile yağma ve çapulculuktan geri durmayan kabilesinin davranışlarından rahatsızlık duymaya başlamış ve Benû Gıfâr'ın tacizlerine maruz kalan insanların acziyeti, onu bir pişmanlık ve nedamete sevk etmiştir. Ebû Zerr'in bu tutumunu kabilesinin diğer üyeleri muhtemelen eleştirmiş olacaklar ki, daha fazla baskı ve azar duymamak için yurdunu terk etmeye karar vermiştir. Bu amaçla yanına annesi ile kardeşi Üneys'i de alarak, varlıklı ve hatırı sayılır dayısının yanına sığınmıştır.⁴ Ebû Zerr bir müddet dayısının

* O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹ İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübra, Beyrut, Ty., IV, 219; Buhari, Tarihu'l-Kebir, Diyarbakır, 1962, II, 221; İbn Abdilberr, el-İstiab fi Ma'rifeti'l-Ashab, Kahire, Ty., IV, 1652; Zehebi, Tarih (Ahdu Hulefa-i Raşidin), Beyrut, 1987, 405; İbnu'l-Esir, Usdu'l-Gabe fi Temyizi's-Sahabe, Kahire, 1970, VI, 99; Zirikli, el-Alam, Beyrut, 1980, II, 136.

² Müslim, Sahih, Fedail, 28/132, IV, 1919, (No: 2473); İbn Sa'd, IV, 219; Zehebi, Tarih, 165; Hamidullah, İslâm Peygamberi, İstanbul, 1993, I, 92.

³ İbn Sa'd, IV, 222; Zehebi, Tarih, 408; Makdisi, Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih, Paris, 1916, V, 33.

⁴ Müslim, Fedail, 28/132, IV, 1919, (No: 2473); İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1966, III, 34-35; Hamidullah, I, 92-3.

yanında kalmış, fakat dayısının kavmi onun dayısıyla iyi geçinmesini kıskanmış ve onu rahatsız etmeye başlamıştır. Ebû Zerr onların bu olumsuz tutumlarına dayanamamış, burayı da terk ederek Mekke'ye doğru yola çıkmış ve Mekke şehrinin dışında yer alan bir köye yerleşmiştir.⁵

Kabilesini terk etmek zorunda bırakılması daha sonra dayısının yanında tutunamaması ve başından geçen bu ve buna benzer olaylar zaten hassas olan Ebû Zerr'i daha da hassaslaştırmıştır. Bir gün bulunduğu köyden gelen bir yolcudan, Mekke'de putperestliğe karşı çıkan ve peygamberlik iddiasında bulunan birisinin ortaya çıktığı haberini almıştı. Bu olay onun fazlasıyla dikkatini çekmiş, kardeşi Üneys'i haberin doğruluğunu araştırmak üzere Mekke'ye göndermiştir.⁶ Başından geçen tatsız olayların, yaşadığı bazı tecrübelerin Ebû Zerr'i yalnızlık ve arayışa sevkettiği anlaşılmaktadır. Onun bu habere ilgi duymasında muhtemelen bu olayların önemli bir payı vardır. Zira kendi ifadesine göre müslüman olmadan iki üç yıl öncesine kadar putlardan nefret etmiş ve Allah'a ibadete yönelmiştir.⁷ Bir anlamda Mekke yakınlarında uzlete çekilerek Allah'a ibadet etmeye başlaması az sayıda da olsa o dönemdeki Hanifler ile bir ilişkisinin olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Üneys Mekke'ye gidip yeterince bilgi edindikten sonra Ebû Zerr'e dönmüş ve şu bilgileri vermiştir: "O, tam senin gibi Tek bir Allah'a ibadet ediyor, iyilikle muamele etmeyi emrediyor ve kendisinin Allah'ın elçisi olduğunu söylüyor. Mekkeliler onu bir şair ya da gizli şeyleri bilip açıklayan bir kahin olarak itham ediyorlar. Bana gelince, biliyorsun ki ben isim yapmış bir şairim, o asla bir şair olamaz. Kahin olsa, ben bu kimselerle pek çok kez karşılaştım. O hiç bir şekilde onlara benzemiyor. Kahinler yalancıdır. Halbuki o, sözü doğru bir insan olarak tanınıyor. İyiyi emrediyor ve kötüyü yasaklıyor."⁸

Üneys'in bu sözlerini dinledikten sonra zaten bir arayış içerisinde olan Ebû Zerr'in merakı büsbütün artmış ve derhal hazırlık yaparak Mek-

⁵ Müslim, Fedail, 28/132, IV, 1919, (No: 2473); İsbehani, Hilyetü'l-Evliya, Mısır, Ty., I, 157; İbn Abdilberr, IV, 1653; Hamidullah, I, 92-3.

⁶ Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1923 vd., (No: 2474); İbn Kesir, es-Siretü'n-Nebeviyye, Beyrut, 1966, I, 447; İbn Abdilberr, IV, 1653; İbn Hacer, el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe, Kahire, 1970, VII, 126; İbnu'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VI, 160.

⁷ Müslim, Fedail, 28/132, IV, 1919, (No: 2473); İbn Sa'd, IV, 220, 222; İsbehani, I, 157.

⁸ Hamidullah, I, 94. Ayrıca bak., Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1919., (No: 2473); İbn Sa'd, IV, 220, 224-5; İbn Kesir, Bidaye, III, 35; Zehebi, Tarih, 166-7; İbn Abdilberr, IV, 1653; İbnu'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VI, 100.

ke'ye doğru hareket etmiştir.⁹

Ebû Zerr Mekke'ye geldiğinde muhtemelen Müşriklerin müslümanlara uyguladığı zulüm ve işkenceden çekinmiş olacak ki, kardeşinin de uyarısını dikkate alarak, ne maksatla geldiğini kimseye açıklayamamıştır. Burada aradığı kişiye ulaşmak için Kabe'nin etrafında dolaşırken Hz. Ali'ye rastlamış ve Hz. Ali onun yabancı olduğunu görünce misafiri olarak yanına almıştır. Üç gün süreyle Hz. Ali'nin misafiri olan Ebû Zerr ilk iki gün ona hiç bir şey açıklayamamıştır. Nihayet üçüncü gün Hz. Ali'nin niçin Mekke'de bulunduğunu sorması üzerine Ebû Zerr, Peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan birisinin haberini aldığını, onu görmek istediğini ve bu maksatla Mekke'ye geldiğini söylemiştir. Ebû Zerr'in isteği doğrultusunda Hz. Ali onu Hz. Peygamber'e ulaştıracağına dair söz vermiş hazırlık yaparak evden çıkmışlardır. Hz. Ali müşriklerin şüphelenmemeleri ve kendilerine zarar vermemeleri için Ebû Zerr'e şu hatırlatmada bulunmuştur: "Sen beni arkadan takip et. Şayet bir tehlike durumu ortaya çıkarsa, ben bir ihtiyaç numarasıyla biraz oyalanırım ve bu arada sen hiç bir şey sezdirmeden yoluna devam edersin." Bu şekilde hareket ederek birlikte Hz. Peygamber'in yanına varmışlardır.¹⁰

İbn Kesir Mekke'ye gelip Hz. Peygamber'e ulaşmasını Ebû Zerr'in ağzından şöyle anlatmaktadır: "Üneys'e, ben gidip gelinceye kadar eşyalarıma mukayyet olur musun," diye sordum. O şöyle dedi: "Evet, ama Mekkeliler'e karşı tedbirli ol. Çünkü ona karşı çirkin hareketlerde bulunuyorlar, onu rahatsız edip kendisinden yüz çeviriyorlar."¹¹ Üneys'in bu sözleri yukarıda da değindiğimiz gibi Ebû Zerr'in Mekke'ye geldiğinde neden kimseye Hz. Muhammed'in adresini sormadığını açıklamaktadır.

Ebû Zerr şöyle devam ediyor: Yolculuğa çıkıp Mekke'ye vardım. Bir ay kadar burada kaldım ve gece gündüz Kabe avlusunda karşılaşacağım kişiyi aradım durdum. Bir gün son derece sefil birisini görüp onun müslüman olduğunu düşünerek "Şu dinden çıkmış dedikleri adam (Muhammed) nerede" diye sordum. O da bana eliyle işaret etti ve "Ey Kureyşliler, işte bir müslüman " diye bağırdı. Oradakiler ellerindeki sopa ve kemik parçalarıyla bana saldırdılar. Yediğim dayaktan dolayı yere yığılıp kalmışım. Kendime geldiğimde yerden kalkarken sanki kızıla boyanmış bir put gibiydim. Zenzem kuyusuna giderek su içtim ve üstümü başımı te-

⁹ İbn Sa'd, IV, 224; İbn Hacer, VII, 126; İbn Abdilberr, IV, 1653.

¹⁰ Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1923 vd., (No: 2474); İbn Sa'd, IV, 220; İbn Kesir, Sire, IV, 447-48; İbn Abdilberr, IV, 1653; İbn Hacer, VII, 126-7; Zehebi, Tarih, 166-7; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VI, 100.

¹¹ İbn Kesir, Bidaye, III, 35.

mizledim."¹²

Mekke'ye geldiğinde Ebû Zerr'in başından geçen bir başka olay da şöyle anlatılmaktadır:

Bir gece Kabe etrafında tavaf etmekte olan iki kadının İsaf ve Na'ile adlı biri erkek, diğeri dişi putlara yalvarıp yakardıklarını görmesi üzerine Ebû Zerr daha fazla kendini tutamamış ve "Onları evlendirin" diye kadınlara seslenmişti.¹³ Gerçekte Ebû Zerr'in demek istediği şey şuydu: İsaf ve Na'ile adındaki bu aşıklar, arzu ve muratlarına eremediklerine göre, acaba sizin arzularınızı nasıl yerine getirebilecekler? Gece vakti bu iki kadın yapayalnız olduklarından, konu ne kadar büyük bir "küfür" de olsa bir erkekle münakaşa etmeye cesaret gösterememişler ve tehditler savurarak homurdanıp uzaklaşmışlardır. Ancak onlar aralarında konuşmaya devam ediyorlardı ki tesadüfen Hz. Muhammed yolda bu kadınlara rastlamış ve başlarına ne geldiğini sormuştur. Kadınlar kim olduğunun farkına varmadan ona olaydan bahsetmişlerdir. Hz. Muhammed Ebû Bekir ile birlikte Ka'be'nin avlusuna girmiş ve uzun müddet burada ibadetle meşgul kalmıştır. Daha evvel onu hiç tanımadığı halde Ebû Zerr kendisini tanımış ve ona doğru yürüyüp Resûlullah'ın ünvanını kullanarak selamını vermiştir. Muhammed kim olduğunu sormuş ve Gıfârî olduğunu öğrenince, elini alnına koyup düşünmeye başlamıştır. Sonra ona şunları sormuştur:

"Ne zamandır buradasın?"

"Otuz gündür."

"Ne yiyip içtin?"

"Zemzem kuyusundan gece gündüz içtiğim sudan başka bir şey yiyip içmedim ve hatta şişmanladım."

Ebû Bekir onu misafiri olarak kendi evine götürmüş ve kendisine yenecek bir şeyler vermiştir. Ertesi gün Ali gelip onu almış ve Resûlullah'ın bulunduğu yere götürmüştür. Ebû Zerr böylece İslâm'a girmiştir.¹⁴

¹² Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1919 vd., (No: 2473); İbn Kesir, Bidaye, III, 35; Hamidullah, I, 93.

¹³ Hatırlanacağı gibi efsaneye göre İsaf ve Na'ile Curhumlu iki aşık çiftti; şehvani hırslarına galip gelemeyip gizlice mabedin içine girmişler ve o anda da taşlaşıp kalmışlardı. İşte bu taşlar bir uyarı olmak üzere bir yükseklik üzerine konmuş ve araya giren nesiller boyu meselenin tarihi unutulup gitmiş ve insanlar bunlara da tapmaya başlamışlardı. Bak. İbnü'l-Cevzi, Telbisü İblis, Beyrut, 1983, 69.

¹⁴ Hamidullah, I, 93-94. Ayrıca bak., Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1919 vd., (No: 2473); İbn Kesir, Sire, IV, 447-49; İbn Kesir, Bidaye, III, 35. Ebû Zerr'in

Ebû Zerr'in müslüman oluşunu İbn İshak biraz da efsanevi bir dil ile yukarıda verilen bilgilerden farklı bir şekilde anlatmaktadır.¹⁵

Hız. Peygamber Benû Gıfâr kabilesi gibi saldırgan ve hırçın bir kabile mensubunun hem de kendi isteğiyle gelip müslüman olmasını oldukça hayretle karşılamış ve bir süre bu şaşkınlığını gizleyememiştir.¹⁶

Ebû Zerr İslâm'ı kabul ettikten sonra muhtemelen İslâm öncesindeki heyecan ve cesaretinin etkisiyle Kabe'nin avlusuna gitmiş, herkesin duyacağı bir şekilde yüksek sesle müslüman olduğunu haykırmıştır. Onu gören Mekkeli müşrikler bu davranışını içlerine sindirememişler ve Ebû Zerr'in üzerine çullanarak şiddetli bir şekilde dövmüşlerdir. Ebû Zerr'i müşriklerin elinden, Hız. Peygamber'in o zamanlar müşrik olan amcası Abbas b. Abdülmuttalib kurtarmıştır. Abbas, Ebû Zerr'e saldıranlara şu sözleri söylemiştir: "Yazıklar olsun sizlere! Bu adamın Gıfâr kabilesinden olduğunu ve Şam ticaret yolunuzun bu kabileden geçtiğini bilmiyor musunuz?"¹⁷

Bu sözlerden anlaşıldığına göre, İbn Abbas'ın Ebû Zerr'i kurtarmak istemesindeki temel sebep, insani duygulardan öte, Benû Gıfâr'la karşı karşıya gelmemek ve böylece Kureyş'in hayat damarı olan ticaretine gelebilecek zararı önlemektir.

Ebû Zerr, Abbas'ın inayetiyle müşriklerin elinden kurtulduktan sonra, ertesi gün Kabe'ye gidip aynı davranışı tekrarlayınca, müşrikler tarafından ikinci kez dövülmüş ve kendisini yine Abbas kurtarmıştır.¹⁸ Öyle anlaşılıyor ki Ebû Zerr, daha önce kabilesi arasında tanınan gözü pek, cesaretli kişiliğinin kurbanı olmuş ve bunun bedelini ödemiştir. Yine Benû Gıfâr'ın baskınlarına maruz kalan müşriklerin Ebû Zerr'i hem İslâm'ı haykırmış olması ve hem de muhtemel bir yağmalamadan doğan kin nedeniyle dövmüş olmaları düşünülebilir. Resulüllah'ın huzurunda kısa bir müzakereden sonra müslüman olan Ebû Zerr'in Hız. Peygamber'e selam veren ilk kişi olduğu¹⁹ ve dördüncü ya da beşinci müslüman olduğu bildirilmektedir.²⁰

müslüman olmasıyla ilgili yukarıdaki olayın biraz farklı bir şekli İbn Abbas kanalıyla Buhari'de yer almaktadır. Bakınız: Buhari, Sahih, Menâkıb, 65/7, III, 1294-95, (No: 3328).

¹⁵ İbn İshak, Siretü İbn İshak, Konya, 1981, 122.

¹⁶ İbn Sa'd, IV, 222; İbn Kesir, el-Bidaye, III, 36.

¹⁷ Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1923 vd., (No: 2474); İbn Sa'd, IV, 223, 225; İbn Kesir, Bidaye, III, 34; İbn Abdilberr, IV, 1654; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VI, 100-1.

¹⁸ Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1923 vd., (No: 2474); İbn Sa'd, IV, 225; İbn Kesir, Sire, IV, 448 vd. ; İbn Abdilberr, IV, 1654.

¹⁹ İbn Sa'd, IV, 221; İbn Abdilberr, IV, 1653; İbn Kesir, el-Bidaye, III, 35.

Ebû Zerr müslüman olunca İslâm'la ilgili tatbikat alanında bazı bilgiler öğrendikten sonra Hz. Peygamber onu, İslâm'ı anlatmak üzere kavmine göndermiş²¹ ve ona şu sözleri söylemiştir: "Davetimi kavmine tebliğ eder misin? Belki senin vasıtanla Allah onları hidayete eriştirir ve onlara yaptığın bu iyilikle de Allah seni mükafatlandırır."²² Bu görevlendirmeyle birlikte Ebû Zerr Mekke'den ayrılmış²³ ve kardeşi Üneysin yanına dönmüştür. Üneys ona neler yaptığını sorunca Ebû Zerr, müslüman olduğunu ve Hz. Muhammed'i tasdik ettiğini açıklamıştır. Üneys; "Senin dininden dönecek değilim. Ben de müslüman oldum. Onu tasdik ettim," demiş ve beraber annelerinin yanına gitmişlerdir. Ebû Zerr başından geçenleri annesine anlatınca o da müslüman olmuş ve birlikte Benû Gıfâr yurduna dönmüşlerdir. O kavmine döndükten sonra Resulullah'ın isteği doğrultusunda faaliyetlerine başlamış ve kabilesinden pek çok kişinin müslüman olmasına vesile olmuştur.²⁴

Ebû Zerr yurdunda bulunduğu sırada zaman zaman Mekke'ye gelerek gelişmeleri Hz. Peygamber'e rapor etmiş ve olup bitenlerden onu haberdar etmiştir.²⁵

Ebû Zerr kavmi arasında oldukça faydalı işler yapmış ve Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretine kadar geçen sürede kavminin yarısını İslâm'a kazandırmıştır.²⁶ Hz. Peygamber Benû Gıfâr kabilesinin İslâm'a girmesinden oldukça memnun olmuş ve memnuniyetini şu sözlerle ifade etmiştir: "Allah Gıfâr'a mağfiret etti,"²⁷ yani onları bağışladı.

Görüldüğü gibi Ebû Zerr Hz. Peygamber'in bi'setini duyar duymaz kardeşi Üneys'i Mekke'ye göndermiştir. Üneys'in getirdiği haberler onu tatmin etmemiş veya fazlasıyla meraklandırmış olacak ki, kendisine hiç bir davet yapılmadan, kendi isteğiyle Mekke'ye gelmiş; burada Resûlullah'a ulaşmak için başından geçen bazı tatsız olaylardan sonra onun yanına varabilmiştir. Resûlullah ile konuştuktan sonra hemen ona inanmış ve

²⁰ İbn Sa'd, IV, 224; İbn Abdilberr, IV, 1653; Zehebi, Tarih, 406; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VI, 100; Makdisi, V, 93. Ebû Zerr'in Hz. Ali'den sonra erkek olarak ikinci müslüman kişi olduğuna dair farklı bir rivayet İbn İshak ve Zirikli'de yer almaktadır. Bak. İbn İshak, 119; Zirikli, II, 136.

²¹ Hamidullah, I, 94.

²² Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1923 vd., (No: 2474); İbn Kesir, el-Bidaye, III, 34.

²³ İbn Sa'd, IV, 222, 225; İbn Abdilberr, IV, 1653-4.

²⁴ Müslim, Fedail, 28/133, IV, 1919 vd., (No: 2473); İbn Hacer, VII, 127; İbn Kesir, el-Bidaye, III, 36.

²⁵ İbn Abdilberr, IV, 1655.

²⁶ İbn Sa'd, IV, 221; İbn Kesir, el-Bidaye, III, 36.

²⁷ İbn Sa'd, IV, 222; İbn Kesir, el-Bidaye, III, 36.

müslüman olmuştur. Bundan böyle gerek Resûlullah'ın nazarında gerekse ashab arasında haklı olarak oldukça müstesna bir yer edinmiştir. Onun müslüman olduğu tarih kesin olmamakla birlikte, olayların akışından da anlaşılacağı üzere muhtemelen bi'setin ikinci ya da üçüncü yıllarına rastlamaktadır. Zira onun dördüncü ya da beşinci müslüman kişi olmasından hareketle oldukça erken bir dönemde İslâm'a girdiği anlaşılmaktadır.

b- Ebû Zerr'in Medine'ye Gelişi

Ebû Zerr'in Medine'ye ne zaman geldiğiyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almasına rağmen, onun Hendek Savaşından (5/627) sonra Mekke'den ayrıldığı daha yaygın bir kanaattir.²⁸ Yine Uhud Savaşından (3/625) sonra Medine'ye geldiğine dair haberler de vardır.²⁹

Ebû Zerr Medine'ye geldiğinde belli bir müddet Mescid-i Nebi'deki Ashab-ı Suffa'nın yanında kalmıştır. Bu vesileyle sürekli Hz. Peygamber'in yanında yer almış, onun hizmetinde bulunmuştur. Muhtemelen bu yakınlıktan olacak ki, Ashab-ı Suffa akşam yemeklerine bazı zengin sahabilerin evlerine giderken, o sürekli Resûlullah'ın misafiri olmuştur.³⁰ Yine bu tarihlerde onun sevkedilen bazı seriyyelere ve bazı Gazvelere Resûlullah ile birlikte katıldığını görüyoruz.³¹

İbn Hişâm, İbn İshak vasıtasıyla verdiği bilgide, Muharrem ayında vuku bulan Zâtu'r-Rikâ (6/627) gazvesiyle, yine bu yılın Şaban ayında yapılan Benû Mustalık gazvelerinde Hz. Peygamber tarafından Medine'ye vekil bırakıldığını söylemekle birlikte, bunun zayıf haber olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemiştir.³² Kettani ise Resûlullah'ın vekilleri arasında Ebû Zerr'in de bulunduğunu söylemektedir.³³

Hz. Peygamber kendi çobanlarını öldürüp develerini gasbeden Üreyneliler üzerine bir müfreze sevk etmiş (6/628) ve saldırganları yakalamıştı. Bu birliğin içinde Ebû Zerr'in de bulunduğunu görüyoruz. O kendisinin emir tayin edilmesini istemiş ve bu konuda Resûlullah'a ricada bulunmuştu. Hz. Peygamber onun emirlik isteğini şu sözlerle uygun bulmadığını belirtmiş ve bu isteginden vazgeçmesi tavsiyesinde bulunmuştu: "Ey Eba Zerr! Sen zayıf kalpli bir kişisin. Emirlik ise mutlak bir emanettir.

²⁸ İbn Sa'd, IV, 226; İbn Kesir, el-Bidaye, VII, 164.

²⁹ İbn Sa'd, IV, 222; Makdisi, V, 94.

³⁰ İbnu'l-Cevzi, 185.

³¹ Vakidi, Kitabu'l-Meğazi, Beyrut, 1984, II, 571, 849.

³² İbn Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye, Mısır, 1936, III, 214, 302; Vakıdî, Meğazi, II, 637.

³³ Kettani, Ebû'l-Esad Abdulhay el-İdrisi, Nizamu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemma et-Teratübi'l-İdariyye, Beyrut, Ty., I, 19.

Emaneti yerine getiremeyen ve Emirliğin gereklerini gerçekleştiremeyenler kıyamet günü pişman olur ve hüsrana uğrarlar."³⁴ Müslim bu tavsiyelere ilaveten şu tamamlayıcı bilgiyi vermektedir: "...Kendim için arzu ettiğim her iyiliği senin için de arzu ederim. Sen, iki kişi de olsa onlar üzerine emir olma. Herhangi bir yetimin malını da üzerine alma."³⁵ Hz. Peygamber'in bu uyarısından olacak ki, bundan böyle Ebû Zerr'in hayatının sonuna kadar herhangi bir emirlik talep etmediğini ve emirlikte bulunmadığını görüyoruz. Yalnız Mekke'nin fethi sırasında kabilesi Benû Gıfâr'ın sancağını taşıdığı bilinmektedir.³⁶ Aynı şekilde daha sonra göreceğimiz gibi onun dünya malına karşı tavrında bu tavsiyelerin de muhtemelen bir payı olmalıdır.

Hz. Peygamber'in sağlığında Ebû Zerr'in başından geçen bir olayı kaynaklar şöyle anlatmaktadır: "Ebû Zerr, Şam ile Medine arasındaki Gâbe³⁷ denen bir yerde, Hz. Peygamber'in develerini otlatırken, İslâm'ın azılı düşmanlarından olan Benû Fezâre'nin reisi Uyeyne b. Hısn'ın baskınına uğramış ve çıkan çatışmada oğlunu kaybetmiştir."³⁸

Hz. Peygamber vefat edip de Hz. Ebû Bekir halife olunca, Ebû Zerr hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu düşünerek bir süre bey'atte geç kalmıştır.³⁹ Hz. Ömer döneminde ise Kudüs, Mısır gibi yerlerin fetihlerine katılmış ve halife ona Bedir harbine katılmamasına rağmen, bu savaşa iştirak edenlerle birlikte aynı atâyi (maaşı) bağlamıştır.⁴⁰

c) Ebû Zerr Şam Yolunda

Resûlullah'ın vefatından sonra, Ebû Zerr'in asıl hareketli yaşamının Hz. Osman'ın hilafeti yılarında başladığını görüyoruz. O, Muâviye'nin valiliği sırasında Şam'da savaş haberini alınca derhal bu bölgeye hareket etmiş⁴¹ ve çeşitli savaşlara katılmıştır. Muâviye tarafından fethedilen Kıbrıs ordusunda onun da bulunduğunu görüyoruz.⁴²

Ebû Zerr, Şam'da bulunduğu sırada Muâviye'nin bazı uygulamalarını beğenmemiş ve yer yer idareyi eleştirmeye başlamıştır. Muâviye ona engel olmak istemişse de başarılı olamamış ve ileri de göreceğimiz gibi ,

³⁴ Müslim, İmare, 3-4/16, III, 1457, (No: 1825); Ebû Yusuf, Kitabu'l-Harac, Kahire, 1396, 9.

³⁵ Müslim, İmare, 3-4/16, III, 1457, (No: 1826).

³⁶ Vakıdi, Meğazi, II, 849.

³⁷ Yakut, Mu'cemu'l-Buldan, Beyrut, 1957, IV, 182.

³⁸ Vakıdi, Meğazi, II, 539; Zehebi, Tarih, 348; Hamidullah, I, 513.

³⁹ Yakub, Tarih, Beyrut, 1960, II, 124.

⁴⁰ Aydın, Abdullah, "Ebû Zerr el-Gıfârî" mad., T.D.V.İ.A., İstanbul, 1994, X, 267.

⁴¹ Zirikli, II, 136; Makdisi, V, 94.

⁴² Belazuri, Futuhu'l-Buldan, Beyrut, 1978, 159.

Halife Hz. Osman'a şikayette bulunarak onu Şam'dan sürdürmüştür. Şüphesiz onun Muâviye ile anlaşmazlığa düşmesinin, Emevi idaresini eleştirmesinin ve sürgüne gönderilmesinin bazı sebepleri olmalıdır.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber Medine'ye hicret etmiş (1/622) ve burada o zamana kadar birbirlerinden bağımsız ve dağınık halde yaşayan Arap kabilelerini bir araya getirerek, siyasi, sosyo-ekonomik ve dinî hukuki yapıda bir düzen kurmuş, dağınık haldeki Arapları bu düzenin çatısı altında toplamayı başarabilmiştir.⁴³ Böylece Arap Yarımadası'nda hiç yoktan bir düzen (devlet) tesis etmiştir. Resûlullah'ın sağlığında bu hukuki düzenin temel gelir kaynağı, halktan toplanan zekat adı altındaki vergiler ve savaşlarda elde edilen sınırlı miktardaki ganimetlerdir. Devlet bu gelirleri halkına dağıtarak müslümanların yaşamına maddi katkıda bulunurdu.⁴⁴

Resûlullah'ın vefatından sonra halife (devlet başkanı) olan Hz. Ebû Bekir zamanında bu durum fazla bir değişikliğe uğramamış ve Resûlullah'ın kurduğu düzenin devamı sağlanmıştır. Zira bu dönemdeki gereksinimler, bir önceki döneme nazaran çok fazla değişme ve gelişmeye ihtiyaç duymamıştır. Devletin mütevazî şekilde topladığı ganimetler, Resûlullah'ın sağlığında olduğu gibi halka eşit miktarda dağıtılmış ve neticede Hz. Peygamber'in oluşturduğu İslâm toplumu siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan farklı bir yapıya maruz kalmamıştır.

Hz. Ömer'in hilafetinin ilk iki döneme nazaran gerek siyasi ve gerekse iktisadi bakımdan oldukça farklılıklar arz ettiği bir gerçektir. Bu dönemde müslümanlar büyük fetihlere girişmişler ve parlak zaferler kazanmışlardır. O dönemin süper güçlerinden birisi kabul edilen eski ve köklü bir devlet olan Sasani (İran) İmparatorluğu, müslümanlar tarafından fethedilmiştir. İran'ın fethedilmesiyle Bereketli Hilal⁴⁵ diye isimlendirilen Sevad (Irak) toprakları da müslümanların eline geçmiştir. Ayrıca müslümanlar zengin ve köklü bir mirasın sahibi olmuşlardır. Hem parlak zaferlerle elde edilen ganimetler ve hem de bölgeden alınan vergilerle devletin hazinesi dolup taşmış, müslümanlar bir anda beklemedikleri zenginlik ve refah seviyesine ulaşmışlardır.⁴⁶

Bu dönemdeki gelirlerin artışına bir misal olması bakımından

⁴³ Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat, Samsun, 1990, 12.

⁴⁴ Kutub, İbrahim Muhammed, es-Siyasetü'l-Maliyye li Ebi Bekr, el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1990, 81 vd.

⁴⁵ Shahid, İrfan, "Pre Islamic Arabia", The Cambridge History of Islam, Cambridge, 1980, IA, 21.

⁴⁶ Belazuri, Futuh, 253 vd., 433 vd.

Belazuri şu dikkat çekici bilgiyi vermektedir:

Hiz. Ömer'in Bahreyn Valisi Ebû Hureyre, topladığı muazzam gelirleri devlet hazinesine teslim etmek üzere Medine'ye getirmişti. Ebû Hureyre'nin getirdiği malların ve paranın çokluğu Halife'nin dikkatini çekmiş, valisine bu malların miktarını sormuştur. Vali'nin "500.000 dirhem" cevabı Halife'yi hayrete düşürmüş ve "Anlamadım, sen herhalde yol yorgunusun. Git biraz dinlen," diye Ebû Hureyre'ye tavsiyede bulunmuştur. Ertesi gün tekrar sorduğunda yine aynı cevapla karşılaşan Halife bir anda bu miktarı tasavvur edememiş ve ısrarla valiye sorunca Ebû Hureyre "Yani beş tane yüz bin dirhem," diye cevap vermiştir. Görüldüğü gibi Halife bir anda 500.000 dirhemi tasavvur edememiş ve hayrete düşmüştür.⁴⁷ Bazı tarihçiler bu olayın Hiz. Ömer döneminde kurulan Divanların doğmasına etki ettiğini söylemektedirler.

İnanılmaz şekilde gelirlerin artması İslâm topumu arasında bazı huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zira her önemli gelişmenin bazı olumsuzlukları da beraberinde getireceği bir gerçektir. Bu huzursuzluğu kuşkusuz Halife Ömer'in ganimetlerin taksiminde benimsediği uygulama daha da körüklemiştir. Bilindiği gibi gerek Hiz. Peygamber ve gerekse Ebû Bekir devrinde elde edilen ganimetler mücahitlere eşit miktarda dağıtılıyordu. Bazı sahabiler, kendilerinin İslâm'a önce girdiklerini ileri sürerek, ganimetlerden daha fazla pay almak istemişler ve dağıtımlarla ilgili bazı şikayetlerde bulunmuşlardı.⁴⁸

Hiz. Ömer bu uygulamayı kaldırmış ve müslümanlara İslâm'daki öncelikleri, bir başka ifadeyle İslâm'daki konumlarına göre ganimet dağıtmayı benimsemiştir.⁴⁹ Hiz. Peygamber ve Ebû Bekir dönemlerinde mütevazi olan ve herkese eşit miktarda dağıtılan gelirler bir anlamda dünya geçimliği içindir. Nitekim Halife Ebû Bekir'in ganimet dağıtımındaki kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevap bunu doğrular niteliktedir. O, İslâm'daki konumlarını öne sürerek kendilerine daha fazla pay verilmesini isteyen sahabilere, "Bu dünya geçimliğidir. Ahiretin ödülünü ise Allah verecektir," karşılığını vermiştir.⁵⁰

Hiz. Ömer dönemindeki gelirlerin dünya geçimliğini, kat kat fazlasıyla aştığını görüyoruz. Buna bir de yukarıda değindiğimiz ganimetlerin dağıtımındaki uygulamanın eklenmesi müslümanlar arasında bazı sermaye gruplarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hiz. Ömer bu uygulamanın do-

⁴⁷ Belazuri, Futuh, 439-40.

⁴⁸ Ebû Yusuf, 19 vd.

⁴⁹ Belazuri, Futuh, 435 vd.; Ebû Yusuf, 46 vd.; Yakub, II, 154.

⁵⁰ Ebû Yusuf, 45-6; Ebû Ubeyd, Kitabu'l-Emval, Kahire, 1975/1395, 335-7.

ğurduğu sakıncaları hissetmiş olacak ki, ömrünün sonlarına doğru söylediği şu sözler bu durumu doğrular niteliktedir: "*İnsanların bir kısmını diğerlerine üstün tutmakla onların gönüllerini kazandım. Bu yıl ölmezsem insanları eşit yapacağım. Kırmızıyı siyaha, Arab'ı yabancıya tercih etmeyeceğim. Resûlullah ve Ebû Bekir'in yaptığı gibi yapacağım.*" Fakat Halifenin ömrü bu niyetini gerçekleştirmeye yetmemiştir.⁵¹

Ebû Yusuf'un verdiği bilgiye göre Hz. Ömer vefat etmeden bir yıl önce hazinedeki miktar on milyon dirheme ulaşmıştır.⁵² Daha önce beş yüz bin dirhem karşısında Halifenin şaşkınlığını hatırlayınız.

Hz. Osman'ın halifeliği yıllarında daha önce hızlı bir şekilde artan gelirler, adeta patlama yapmış, buna bağlı olarak müslümanlar arasındaki lüks ve servet aynı hızla giderek yaygınlaşmaya başlamıştır.⁵³ Bu şekilde lüks ve refahın artmasına Horasan, Maveraünnehir, Afrika ve Kıbrıs gibi hazineye muazzam miktarda gelir sağlayan yerlerin fethedilmesinin önemli ölçüde katkısı olmuştur.⁵⁴

Zehebi Hz. Osman dönemindeki gelirlerin artışıyla ilgili şu bilgiyi vermektedir: "*Mücahidler Kısra'nın hazinelerinden iki yüz bin kese çıkardılar. Her kesede dört bin dinar vardı.*" Dolayısıyla toplam 800 milyon dinar etmektedir.⁵⁵ Yine Mısır'da elde edilen ganimetlerin miktarı 112 milyon dinardır.⁵⁶ Bu rakamlar Hz. Ömer'i hayrete düşüren 500.000 dirhem ile karşılaştırılınca, bunun ne derece cüzi bir miktar olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Bu dönemdeki refah düzeyi hakkında bir fikir edinebilmemiz bakımından örnek verecek olursak, İbn Kesir'in bildirdiğine göre Hz. Osman döneminde vefat eden Abdurrahman b. Avf -ki Hz. Osman'ın halife seçilmesinde büyük rol oynamıştır- geride bol miktarda altın, 100 at, 3.000 koyun bırakmıştır. Dört karısından her birine terekenin sekizde biri verilmişti ki bu yaklaşık olarak 80.000 dinardır. Vefat ettiğinde cenaze namazını Hz. Osman kıldırmıştır.⁵⁷

Hz. Osman dönemine rastlayan (23-35/644-656) yıllarda refah ve

⁵¹ Yakub, II, 154.

⁵² Ebû Yusuf, 28.

⁵³ Vagleri, L.V., "The Patriarchoeal And Umayyad Caliphates", The Cambridge History of Islam, IA, 68.

⁵⁴ Belazuri, Futuh, 228 vd.

⁵⁵ Zehebi, Tarih, 331.

⁵⁶ Zehebi, Tarih, 319.

⁵⁷ İbn Kesir, Bidaye, VII, 164. Geniş bilgi için bak. Cabiri, Muhammed Abid, İslâm'da Siyasal Akıl, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, 367 vd.

lüksün hızlı bir şekilde artması ilk dönem müslümanlarının alışık olmadıkları bir durumdur. Çünkü Resûlullah'ın dizinin dibinde yetişen insanlar henüz hayattaydı. Toplum içinden bir grup insanın lüks ve eğlenceye dalması, mal-mülk denizinde yüzüyor olmaları bazı insanları rahatsız etmeye başlamıştır. Dolayısıyla bunun toplum içinde kabullenilmesi kolay olmamıştır. Buna bir de Hz. Osman'ın samimiyetini istismar eden Emevi hanedanının keyfi uygulamaları eklenince rahatsızlığın boyutu daha da artmıştır. Böylece Resûlullah'ın ashâbı arasında Benû Ümeyye'ye karşı protesto sesleri içten içe yükselmeye başlamıştır.

Müslümanlar arasında idareye karşı bazı protesto seslerinin yükselmesinde kuşkusuz Hz. Osman'ın bazı uygulamalarının ve Emevi hanedanının, herkesin ortak malı olan devleti, kendilerininmiş gibi görmelerinin önemli ölçüde etkisi olmuştur. Benû Ümeyye'nin devlete karşı bu tutumunun şüphesiz bazı nedenleri vardır. Bilindiği gibi Benû Ümeyye Kureyş'in en güçlü ve en kalabalık soplardan birisidir ve Bedir Savaşından sonra da Kureyş idaresi Ebû Süfyan ile birlikte Emevilere geçmiştir.⁵⁸ Emeviler ellerindeki iktidarı devam ettirebilmek için, tehdit olarak gördükleri İslâm'a karşı en sert muhalefeti göstermişlerdir. Fakat bu amansız muhalefete rağmen iktidarlarının ellerinden gitmesine engel olamamışlar ve neticede Mekke'nin fethiyle birlikte kitle halinde müslüman olan son kabile ünvanına sahip olmuşlardır.⁵⁹ Mekke fethedildiği sırada Hz. Peygamber, "Ebû Süfyan'ın evine giren herkes emniyettedir,"⁶⁰ diyerek bir anlamda Ümeyye oğullarını onore etmiş ve daha sonra onlardan pek çok idareci atamıştır.⁶¹ Gerek Hz. Peygamber ve gerekse Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer döneminde bir çok idareci ve bürokratin Emevilerden atanmasıyla onlar hiç bir zaman yönetimden uzak kalmamışlardır.⁶²

Hz. Osman'ın hilafete gelmesiyle birlikte Emeviler eski iktidarlarının özlemini duymuşlar, devleti kendi hanedanlarının malıymış gibi algılamaya başlamışlardır. Nitekim Hz. Osman'ın yaptığı yanlış icraatlardan dolayı eleştirmek için kapısında toplanan kalabalığa katibi Mervân b. Hakem'in söylediği sözler bunu teyid eder niteliktedir. Mervân toplanan kalabalığa şöyle seslenmiştir: *"Ne oluyor sizlere! Yağma yapmak için toplanmış insanlar gibi bir araya gelmişsiniz. Ey yüzleri çirkinler! Ne*

⁵⁸ Hizmetli, Sabri, İslâm Tarihi, Ankara, 1995, 243.

⁵⁹ Akbulut, Ahmet, Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri, İstanbul, 1992, 163.

⁶⁰ Hizmetli, İslâm Tarihi, 261.

⁶¹ Akbulut, 163.

⁶² Cabiri, 298 vd.

istiyorsunuz? Yoksa siz bizim iktidarımızı mı elimizden alacaksınız?"⁶³

Mervân'ın bu sözleriyle çılgına dönen insanlar Hz. Ali'ye başvurmuşlar ve onun aracılığıyla halifeye dertlerini dinletmek istemişlerdir. Hz. Ali halifenin yanına gidip halkın şikayetlerini bir bir dile getirmiştir. Hz. Osman bu eleştirilerden rahatsız olmuş ve Hz. Ali'ye tepki göstermiştir. Bu olay aralarının açılmasına yol açmıştır. Hz. Ali halifeyi Mervân'ın elinde bir oyuncak olmakla suçlamış ve yanından ayrılmıştır.⁶⁴

Kaynaklar halkın rahatsız olduğu Hz. Osman'ın yanlış icraatları hakkında şu bilgileri vermektedir: Bu dönemde fethedilen Afrika gelirleri Medine'ye geldiğinde halife bu gelirlerin beşte birlik miktarını Hz. Peygamber'in sürgüne gönderdiği Mervân'a vermiştir.⁶⁵ Aynı şekilde Basra hazinesinden Abdullah b. Amir ve yine Resûlullah'ın nerede yakalanırsa öldürülmesini emrettiği ve Mekke'nin fethinde Hz. Osman'ın inayetiyle bağışlanan Abdullah b. Halid b. el-Esid'e 600 dirhem mal vermiştir.⁶⁶

Bu dönemde Hz. Osman'ın Kufe valisi atadığı Said, hazine görevlisi İbn Mes'ud'dan, devlet bütçesinden ödünç para almıştır. Said aldığı parayı zamanında ödemeyince İbn Mes'ud borcunu ödemesi için onu sıkıştırmıştı. Said de İbn Mes'ud'u halifeye şikayet etmiştir. Halife İbn Mes'ud'a bir yazı göndermiş ve ona şunu hatırlatmıştır: "*Unutma ki sen bizim hazine görevlimizsin. Said'i aldığı paradan dolayı sıkıştırma.*" İbn Mes'ud halifeden gelen bu yazı üzerine görevinden istifa etmiş ve Medine'ye gelerek mescide girmiştir. O sırada Hz. Osman minberde bulunmaktadır. Halife İbn Mes'ud'u görünce aşağılayıcı bazı ifadeler kullanmış, İbn Mes'ud kendini savunmaya fırsat bulamadan halifenin emriyle yaka paça mescitten atılmış ve dövürülmüştür.⁶⁷ Hz. Ali İbn Mes'ud'a yapılan muameleyi içine sindirememiş ve halifeye giderek "*Resûlullah'ın yakını arkadaşına yaptığın bu muameleyi beğendin mi?*" diye Hz. Osman'ı eleştirmiştir.⁶⁸

İbn Mes'ud istifasıyla ilgili halife tarafından hesaba çekilince tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir: "*Ben müslümanların hazinedarı olduğumu sanıyordum. Madem öyle değil de sizin hazine görevlinizmişim, o takdirde benim buna ihtiyacım yoktur.*"⁶⁹ İbn Mes'ud'un bu sözleri halifeyi oldukça öfkelenmiştir ve bu öfkesinden olacak ki, İslâm'da önceliği olan

⁶³ İbn Kesir, Bidaye, VII, 173.

⁶⁴ İbn Kesir, Bidaye, VII, 285.

⁶⁵ İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, Kahire, Ty., I, 35; Yakub, II, 166.

⁶⁶ Yakubi, II, 166.

⁶⁷ Belazuri, Ensab, V, 30-31, 36; İbn Kesir, Bidaye, VII, 170.

⁶⁸ Belazuri, Ensab, V, 36.

⁶⁹ Belazuri, Ensab, V, 31.

sahabilere ödenen atâ (maaş)sını kesmiştir.⁷⁰ Ayrıca Medine dışına çıkmaması için ona yasak getirmiştir.⁷¹ Daha sonra İbn Mes'ud Hz. Osman'a kırgın olarak vefat etmiştir.⁷² Görüldüğü gibi Hz. Osman devlet gelirlerinden, hazineye ait malları bazı keyfi uygulamalarla insanlara kendi malıymış gibi dağıtmış ve bundan da en büyük payı Emevi sülalesi mensupları almıştır.⁷³

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi Benû Ümeyye Mekke'nin fethinden sonra bir anlamda başka seçeneği kalmadığından İslâm'ı kabul etmek zorunda kalmış ve zamanla İslâm'a ısınarak, tekrar ele geçirdikleri eski iktidarlarına İslâmî bir motif süsü vererek İslâmî döneme nakletmişlerdir.⁷⁴ Dolayısıyla iktidarı kendi tekellerinde gördüklerinden kendilerine yöneltilen eleştirilere tahammül edememişler ve tepki göstermişlerdir. Nitekim Hz. Ali halkın şikayetlerini halifeye aktarırken, Hz. Osman buna tahammül edememiş ve öfkesini şu sözlerle dile getirmiştir:

"Hattab oğlu Ömer'i eleştiremediğiniz hususlarda beni gayet rahat bir şekilde eleştiriyor, suçluyorsunuz..." Hz. Osman'ın sözlerinden sonra Mervân şikayetçi olan halka dönerek şöyle seslenmiştir: *"Biz size herşeyimizi feda ettik. Siz neye sahipseniz bunun bizim sayemizde olduğunu unutmayın."*⁷⁵

Hz. Osman'a karşı bu şekilde itiraz sesleri yükselince Muâviye Şam'dan gelerek Hz. Osman'a sahip çıktığını göstermek için, halka yaptığı konuşmada, Hz. Osman'ı sürekli eleştirenlerden biri olan Ammâr b. Yâsir'e Şam'da 100 bin atlı askerinin olduğunu hatırlatarak tavrını değiştirmesi için bir anlamda aba altından sopa göstermiştir.⁷⁶

Bütün bunlardan sonra Hz. Osman'ın akrabalarını gözetmesi, liyakatsiz oldukları halde onları bürokraside önemli mevkilere getirmesi ve devlet hazinesinden yardımda bulunması birer siyasi yanlış olarak görülmektedir. Bu noktada kendini eleştirenlere *"Niçin tercihte dilediğim gibi davranmayayım? O halde ne diye imam oldum?"*⁷⁷ sözleriyle tepki göstermesini izah etmek biraz güçtür. Muhtemelen bu düşünce Araplardaki kabile devleti anlayışının, İslâmî kimlik altındaki uzantısının bir tezahürüdür.

Devlet başkanının tasarrufundaki keyfi diye nitelenebilecek bu

⁷⁰ Ya'kub, II, 170.

⁷¹ Belazuri, Ensab, V, 37.

⁷² Ya'kub, II, 170.

⁷³ İbn Kuteybe, I, 35.

⁷⁴ Akbulut, 163.

⁷⁵ İbn Kesir, Bidaye, VII, 168-169.

⁷⁶ İbn Kuteybe, I, 32.

⁷⁷ İbn Kuteybe, I, 32.

uygulamalar, toplum içindeki tepki gösterenlerin tansiyonunu giderek artırmıştır.⁷⁸ Bu uygulamalara bir de fuzuli harcamalar ve bazı idarecilerin krallar gibi lüks hayatı yaşamaları eklenince, rahatsızlığın boyutu büsbütün artmıştır. İslâm toplumu içindeki bu rahatsızlıkları en sert ve en radikal biçimde dile getirenlerden birisi, bütün endişesi Hz. Peygamber'in hayat standardını yaşamak ve yaşatmak, onun belirlediği ve hayatında bizzat tatbik ettiği esaslara riayet etmek olan Ebû Zerr el-Gifârî olmuştur. Öyle ki onun bu konuda gösterdiği hassasiyet ve başından geçen ibret verici bazı olaylar kendisini meşhur etmiş, hemen hemen bütün tarihçiler bir vesileyle ondan bahsetmişlerdir.

d) Ebû Zerr'in Şam'dan Medine'ye Çağırılması

Ebû Zerr Şam'da bulunduğu sırada Muâviye'nin görkemli bir saray yaptırmasını eleştirmiş ve tepkisini şöyle dile getirmiştir. "*Ey Muâviye! Bu saray kendi malından mı yoksa Allah'ın malından mı? Şayet kendi malındansa bu düpedüz bir israftır. Şayet Allah'ın malındansa o zaman bu hainliktir.*"⁷⁹ O, zaman zaman eleştiri dozunu artırarak Hz. Osman dönemiyle ortaya çıkan ve daha önce halkın alışık olmadığı bazı uygulamaları dile getirirken şu ifadelere yer vermektedir: "*Vallahi daha önce görmediğimiz şeyler zuhur etmeye başladı. Bunlar ne Allah'ın kitabında ne de Resûlullah'ın sünnetinde vardır. Yemin ederim, öldürülmekte olan bir gerçeği, yaşatılmaya çalışılan bir yanlış ve yalanlanan bir doğruyu söyleyeni görüyor gibiyim.*" Habib b. Mesleme bu sözlerden rahatsızlık duymuş, Muâviye'ye giderek Ebû Zerr'in bir fesatçı olduğunu, halkı fitneye sürükleyip aleyhine kışkırttığını söylemiş ve "*Şayet ihtiyacın varsa Şam halkına yardım et,*" diye tavsiyede bulunmuştur.⁸⁰ Muhtemelen Habib'in uyarısından sonra, Muâviye halifeye gönderdiği yazıda, Ebû Zerr'den şöyle şikayetçi olmuştur: "*Bu adam etrafına halkı toplayıp bir takım fikirler ileri sürüyor ve onların kafalarını karıştırıyor. Onun halk arasında yayacağı fitneden emin değilim.*"⁸¹

Muâviye'nin şikayet mektubuna Hz. Osman şu cevabi yazıyı göndermiştir: "*Anladığım kadarıyla fitne almış başını gidiyor ve etrafa yayılmaktadır. Meseleyi fazla kurcalamadan kapatman daha yararlı olur. Ebû Zerr'i yanına vereceğin delil ile bana gönder ve elinden geldiğince halk ile ihtilafa düşmekten uzak dur.*"⁸² Belazuri, Hz. Osman'ın gönderdiği

⁷⁸ Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", A.Ü.İ.F.D., c.XXVII, Ankara, 1985, 163.

⁷⁹ Belazuri, Ensab, V, 53.

⁸⁰ Belazuri, Ensab, V, 53.

⁸¹ İbn Sa'd, IV, 226; Mesudi, II, 349; Zirikli, II, 136.

⁸² İbnü'l-Esir, Kamil, III, 115.

yazıda şu ifadelere de yer verdiğini bildirmektedir: "*Cundub'u en kötü bir binitle bana gönder.*"⁸³ Halife'nin talebi doğrultusunda Ebû Zerr durmak dinlenmek bilmeyen bir yolcu grubuyla Medine'ye gönderilmiştir.⁸⁴

Şam'da ikamet ettiği sırada Ebû Zerr, Dımaşk sokaklarında gezer, yukarıdaki ayetleri halka hatırlatır ve fakirlere zenginler aleyhinde bazı telkinlerde bulunurdu. Onun fikirlerinin etkisinde kalan bazı insanlar, zenginlere karşı cephe almış ve bazı huzursuzluklar baş göstermiştir. Bu durumdan rahatsız olan bazı zenginler, Muâviye'ye giderek şikayetlerini bildirmişlerdir. Muâviye bazı tedbirler alarak Ebû Zerr'i susturamayınca yazı göndermiş ve onu Medine'ye çağırmasının uygun olacağını bildirmiştir.⁸⁵

Yorucu bir yolculuktan sonra Medine'ye gelen Ebû Zerr, burada halife tarafından sorguya çekilmiştir. Hz. Osman ona, "*Şamlılar senin dilinin uzunluğundan söz ediyor, sebebi nedir?*" diye sorunca Ebû Zerr, Muâviye ile arasında olup biteni anlatmıştır. O, Şam halkını mal biriktirmemeye, israf etmemeye davet ettiğini, Muâviye'nin buna engel olduğunu, fakat görüşlerini açıklamaya devam edince aralarının açıldığını söylemiştir. Hz. Osman Ebû Zerr'in sözlerine şöyle cevap vermiştir: "*Ey Eba Zerr! Ben ancak benim sorumlu olduğum alanlarda tasarrufta bulunabilirim. Halkı ancak iktisatlı olmaya ve bu konuda gayret sarfetmeye davet edebilirim. Bunun haricinde onları zühd ve takvaya zorlayamam.*"⁸⁶

Belazuri, Ebû Zerr'in şikayetlerini halifeye anlatırken, ona karşı şu eleştiride de bulunduğunu bildirmektedir: "*Çocukları tayin ediyorsun. Adam kayırıyorsun. Tulekâ'ya*"⁸⁷ yakınlık gösteriyorsun."⁸⁸

Ömrünü Hz. Peygamber'in hayat standardını devam ettirmeye ve bu uğurda mücadeleye adanmış Ebû Zerr'in, hareket noktası yine kuşkusuz Hz. Peygamber'in hadisleri olmuştur. O, Hz. Osman zamanıyla birlikte değişen ortamı Resûlullah'ın şu hadisiyle özdeşleştirmiştir: "*Benden sonra*

⁸³ Belazuri, Ensab, V, 53; Mes'udi, Mürucu'z-Zeheb, Mısır, 1964, II, 349.

⁸⁴ Belazuri, Ensab, V, 53.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, Kamil, III, 114-5; Algül, II, 401.

⁸⁶ Taberi, Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk, Beyrut, Ty., V, 66; İbnü'l-Esir, Kamil, III, 114.

⁸⁷ Bu ifade serbest bırakılanlar, bağışlananlar anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi Mekke fethedildiğinde, Hz. Peygamber genel af ilan etmiş ve Ebû Süfyan'ın evine giren herkesin bağışlanacağını bildirmişti. Mekke'nin fethinden sonra başka bir seçenekleri kalmayan Emeviler, İslâm'ı kabul etmekle müslüman olan son kabile ünvanını da kazanmışlardır. Emevilerin İslâm'ı kabul eden en son kabile olmaları ve Hz. Peygamber tarafından bağışlanmaları müslümanlar arasında onlar aleyhine bir aşağılık ifadesi olarak kullanılmıştır. Bu vesileyle kendilerine "bağışlananlar" adı verilmiştir. Bak. Cabiri, 438.

⁸⁸ Belazuri, Ensab, V, 53.

ümmetimden öyle bir kavim gelecek ki, onlar Kur'an okuyacaklar fakat feyzi boğazlarından aşağı geçmeyecek. Onlar atılan okun, isabet ettiği avı delip hızla çıkması gibi İslâm'dan uzaklaşacaklar ve bir daha dönmeyeceklerdir. İşte insanlar ve hayvanların en kötüleridir bunlardır."⁸⁹ Ebû Zerr bu hadisin Hz. Osman dönemine işaret ettiğine inanmış ve bunu örnek göstererek Hz. Osman'a bazı uyarılarda bulunmuştur.

Taberi ve ondan nakille İbnü'l-Esir, Ebû Zerr ile Muâviye arasındaki ihtilafa farklı bir boyut getirmişlerdir. Bu habere göre Ebû Zerr Şam'da bulunduğu sırada, İbnü's-Sevdâ⁹⁰ ona gelmiş, "malın Allah'ın malı mı yoksa müslümanların malı mı" olduğu konusunda Ebû Zerr ile görüş alış-verişinde bulunmuş, Muâviye'nin, malın Allah'ın malı olduğunu iddia ettiğini belirterek, Ebû Zerr'in ne düşündüğünü sormuştur. Ebû Zerr Muâviye'ye gitmiş "Sana ne oluyor da Müslümanların malına Allah'ın malı diyorsun," diyerek çıkmış ve aralarında tartışma çıkmıştır. İbnü's-Sevdâ aynı sözleri Ebû Zerr'den sonra gidip Ebû Derdâ'ya da söylemişti. Ebû Derdâ İbnü's-Sevdâ'nın bir fitneci olduğunu yüzüne söyledikten sonra Muâviye'ye gitmiş ve Ebû Zerr'i İbnü's-Sevdâ'nın kışkırttığını söylemiştir.⁹¹ Taberi'nin Seyf b. Ömer kanalıyla verdiği yukarıdaki bilgi, incelediğimiz kaynaklarda yer almamaktadır. Seyf'in rivayetlerinin tutarsız ve güvenilir olmadığına dikkat çeken Fıglalı, birtakım tespitlerde bulunarak,

⁸⁹ Müslim, Zekat, 49/158, II, 750 (No: 1067); Zehebi, Tarih, 412.

⁹⁰ Bu şahıs annesi siyahi olan, San'alı bir yahudi Abdullah b. Sebe'dir. O, kesin tarihi belli olmamakla birlikte Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı yıllık döneminde müslüman olmuş, sonra Arabistan'ın değişik bölgelerine giderek halk içinde bir takım fitnelere yaymıştır. İbnü's-Sevdâ hakkında değerli bilgiler veren E. R. Fıglalı, onun uydurma bir isim olabileceğini, Ammâr b. Yâsir'in de künyesinin İbnü's-Sevda olduğundan onunla karıştırılabileceğini veya onun bir Harici lideri olan Abdullah b. Vehb er-Râsibi ile karıştırılmasının muhtemel olabileceğine dikkat çektikten sonra, böyle bir şahsın tarihte yaşayıp yaşamadığına, onun ayrı iki şahıs olabileceğine ya da onun tarihi bir şahsiyet olmayıp halk tarafından uydurulan bir remiz olabileceğine işaret ederek şu soruyu sormaktadır: "Acaba İbnü's-Sevdâ tarihi bir şahsiyet değildir de hiç bir zaman Ebû Zerr ile karşılaşmamıştır, denilebilir mi?" Bak., Fıglalı, E.R., "The Problem of Abd-Allah İbn Saba," A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1987, 379 vd.; Aynı müellif İmamiye Şiası, İstanbul, 1984, 57 vd. Bu bilgilere ilaveten Taha Hüseyin'in şu tespiti de dikkat çekicidir: "Cemel Savaşının birinci derecede müsebbibi gösterilen Abdullah b. Sebe'den, hemen bu savaşın akabinde cereyan eden Sıffin Savaşını nakleden tarihçiler, her ne hikmetse ya onu unutmuşlar veya tamamen ihmal etmişlerdir. Oysa Cemel Savaşında birinci derecede rol oynayan bir şahıstan Sıffin Savaşında hiç bahsedilmemesi bir çelişki değil midir?" Bak. Hüseyin, Taha, el-Fitnetu'l-Kübra, Mısır, 1119, 90.

⁹¹ Taberi, Tarih, V, 66; İbnü'l-Esir, Kamil, III, 114.

İbnu's-Sevdâ'nın Şam'da Ebû Zerr ile buluşmasının muhtemel olduğunu ileri sürmektedir.⁹² Ayrıca şunu da hatırlatmamızda fayda var ki, kaynaklar Ebû Zerr ile Muâviye arasındaki ihtilafın Tevbe Sûresindeki 34 ve 35. ayetlerin yorum farklılığından ve Ebû Zerr'in Muâviye'nin lüks yaşamını eleştirmesinden dolayı çıktığını belirtmektedir. Bunun yanında, yukarıda Seyf kanalıyla gelen bilgiye, Taberi ve ondan yararlanan İbnü'l-Esir dışında diğer tarihçiler değinmemişlerdir. Dolayısıyla bu haberin ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindeyiz.

Muâviye'nin Şam valiliği sırasında onunla ihtilafa düşenin sadece Ebû Zerr olmadığı, çeşitli vesilelerle bazı sahabilerin rahatsız oldukları ve zaman zaman onu eleştirdikleri görülmektedir. Ubâde b. Sâmît idareden rahatsız olan ve tepkisini açıkça dile getirenlerden birisidir.

Ubâde, Hz. Peygamber'e inanan ilk müslümanlardandır ve Akabe beyatlerinde Resûlullah'ın nakiplerinden birisidir.⁹³ Bu zat Hz. Ömer tarafından Şam bölgesine kadı olarak gönderilmiş ve kendisi daha sonra bugünkü Filistin bölgesine yerleşmiştir.⁹⁴ Ubâde bu bölgede bulunduğu sırada kadılığının yanı sıra bazı fetihlere de katılmıştır. Vakîdi onu Mısır'ın fethine katılanların arasında zikretmektedir.⁹⁵ Aynı şekilde onun Hz. Osman zamanında Muâviye tarafından fethedilen Kıbrıs ordusuna hanımı Ümmü Haram bint. Milhan ile birlikte katıldığını görüyoruz. Hatta hanımı bu sefer sırasında vefat etmiş ve kabri hala Kıbrıs'ta bulunmaktadır.⁹⁶

Ubâde Şam'da bulunduğu sırada bir sebepten dolayı Hz. Ömer'in Şam valisi Muâviye ile bir anlaşmazlığa düşmüş ve Muâviye'yi protesto ederek Medine'ye dönmüştür. Halife onun geliş sebebini sormuş ve Ubâde'nin Muâviye ile aralarında olup biteni anlatması üzerine derhal görev yerine dönmesi için emir vermiştir.⁹⁷

Ubâde ile Muâviye'nin arası Halife Osman döneminde tekrar açılmış ve bir anlamda eski ihtilaf yeniden canlanmış. O, faizle yapılan alışverişlere karşı çıkmıştır. Ona göre "Altın altınla eşit olarak aynı ölçüde ve peşin olarak değiştirilebilir. Fazlası faiz olur. Buğday da buğday ile eşit

⁹² Geniş bilgi için bak. Fığlalı, İmamiye Şiası, 62-63.

⁹³ İbn Asakir, Tarihu Dimâşki'l-Kebir, Kahire, 1949, VII, 209; Zehebi, Tarih, 422; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, III, 161; İbn Hacer, III, 624.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, III, 160.

⁹⁵ Vakîdi, Fütuhu's-Şam, Mısır, 1935, 60; Ayrıca bak. Zehebi, Tarih, 422; İbn Hacer, III, 625-6.

⁹⁶ İbn Kesir, el-Bidaye, VII, 153; Zehebi, Tarih, 917; Algül, İslâm Tarihi, İstanbul, 1986, II, 375-77.

⁹⁷ İbn Asakir, VII, 213-14; İbn Hacer, III, 626; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, III, 160; Zehebi, Tarih, 423.

ölçüde ve peşin olarak alış-veriş yapılabilir. Fazlası faize girer.⁹⁸ Dolayısıyla o altının eksik veya fazlasıyla alış-verişini uygun görmüyordu. Muâviye Ubâde'nin bu fetvasını duyunca onu yanına çağırılmış ve bu görüşünün kaynağını sormuştur. Ubâde bu hadisi Hz. Peygamber'den duyduğunu söylemiştir. Muâviye onu görüşlerini söylemekten men etmek isteyince Ubâde, "*Bilakis söyleyeceğim. Hem Muâviye istemese bile,*" diye karşılık vermiştir. Muâviye Ubâde'yi görüşlerinden vazgeçiremeyeceğini anlayınca, şu anlamlı sözleri söylemiştir: "*Benimle Muhammed'in ashâbı arasında, onların affından daha güzel bir şey göremeyiz.*"⁹⁹

Muâviye'nin bu sözlerinden anlaşılacağı üzere, o Şam halkına verdiği atâ (maaş) ile halkın teveccühünü kazanmış ve bu konuda da halkına fazlasıyla güven duymuştur.

Bu şekilde devlet hazinesinden keyfi ödemeler yapılarak halk arasında mutlu bir azınlık sınıfı türemiştir.¹⁰⁰ Devlet gelirleri pastasından pay alan insanlar tabiatıyla idarecilerden yana tavır koyacaklardır. Muhtemelen Muâviye halkına bu sebepten güven duymaktadır.

Ubâde Muâviye ile sürtüştükten sonra eleştirisini halk arasında açıkta açığa dile getirmeye başlamıştır. İbn Asakir'in verdiği bilgiye göre o, Emevilerin icraatını eleştirmek, onların zaafalarını ortaya dökmek amacıyla camiye gitmişti. Muâviye Ubâde'nin bu davranışını duyunca büsbütün çileden çıkmış ve çareyi Halife Osman'a şikayette bulmuştur. O, Osman'a gönderdiği mektupta şunları dile getirmiştir: "*Ubâde Şam'ı ve halkını huzursuz etti. Ya onu bu davranışlarından vazgeçir ya da ben onu buradan kovacağım.*"¹⁰¹ Muâviye'nin şikayetini dikkate alan Halife "*Ubâde'yi Medine'ye göndermek için yola çıkar,*" haberini göndermiştir. Böylece Ubâde idareye yönelttiği eleştiriler nedeniyle Medine'ye çağırılmış ve sorgulanmıştır.

Halife Osman Ubâde'yi sorguya çekerken aralarında şu konuşmaların geçtiğini görüyoruz. Hz. Osman: "*Ey Ubâde! Bizden ne istiyorsun?*" Ubâde halkın huzurunda oturduğu yerden kalkarak şunları söylemiştir: "*Ben Resûlullah'ın şöyle dediğini işitmiştim. 'Benden sonra işlerinizi, sizin kötü gördüklerinizi iyi gören ve iyi gördüklerinizi de kötü gören bazı kişiler yürüteceklerdir. İsyân edene itaat yoktur. Rabbinizi unutmayınız.' Yemin ederim ki Muâviye'de bunlardan birisidir,*" diyerek sözlerini noktalamıştır.¹⁰²

⁹⁸ İbn Asakir, VII, 209, 215; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, III, 161.

⁹⁹ İbn Asakir, VII, 214-15.

¹⁰⁰ Algül, II, 404.

¹⁰¹ İbn Asakir, VII, 214; Zehebi, Tarih, 424.

¹⁰² İbn Asakir, VII, 215; Zehebi, Tarih, 424.

Taberi ve İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre Rafi b. Hadic bir sebepten dolayı Emevileri eleştirmiş ve bu davranışı onun Medine'den sürülmesine neden olmuştur.¹⁰³ Yine bu dönemde çeşitli sebeplerden dolayı bazı sürgün hadiselerinin yaşandığını görüyoruz.¹⁰⁴

Hiz. Osman döneminde idareyi eleştirerek sürekli başı derde giren bir başka sahâbi Ammâr b. Yâsir'dir. O Hiz. Osman'a halife seçilmesinden beri muhalefet etmiş ve hilafetin Hiz. Ali'nin hakkı olduğunu ileri sürerek tavrını ondan yana koymuştur. Fakat Ammâr'ın muhalefeti Ebû Zerr'e göre farklı bir durum arz etmektedir. Ebû Zerr ferdi olarak idareyi eleştirmiş ve hiç bir siyasi amaç gütmemiştir. Oysa Ammâr'ın muhalefetine siyasi bir nitelik vardır ve direk hilafete yöneliktir. O sahâbilerden yaklaşık on kişilik bir grubun toplanıp Hiz. Osman'ın yanlışlarını bildiren bir raporu hazırlamasına öncülük etmiştir. Bu deklarasyonu halifeye bildirmek üzere yola çıkan on kişilik grup, başlarına gelebilecek herhangi bir musibetten çekinmişler, birer ikişer dağılmaya başlamışlar ve pişman olmuşlardır. Nihayet Ammâr tek başına kalmış ve Halifenin huzuruna vararak raporu ona sunmuştur. Halife mektubu gözden geçirdikten sonra aralarında şu konuşma geçmiştir: Hiz. Osman, "Bunu sen mi yazdın?" Ammâr, "Evet." Hiz. Osman, "Yanında kimler vardı?" Ammâr, "Yanımda senin korkundan dağılan bir grup insan vardı." Hiz. Osman, "Onlar kimdi?" Ammâr, "Onları sana söylemem." Hiz. Osman, "Peki onlar arasından sen niye buna cesaret ettin," diye öfkelenince araya katibi Mervân girmiş ve şu uyarıda bulunmuştur: "Ey Müminlerin Emiri! Bu siyah adam (Ammâr) sana karşı müslümanları kışkırtıyor. Eğer onu öldürürsen, ardından sevdiğin birini kaybedersin." Mervân'ın bu sözlerinden sonra Hiz. Osman Ammâr'ın dövülmesini istemiş, oradakiler Ammâr'ı dövmeye başlamışlar, hatta Osman da onlara katılmıştır. Ammâr yediği dayak nedeniyle yaralanıp kendinden geçtikten sonra, kapısının önüne bırakılmıştır. Ammâr'ın bu durumunu gören Hiz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme ona yardım etmiştir. Bu dövülme olayına, Ümmü Seleme'nin kabilesi Mahzum oğulları, Ammâr'ın eski efendileri olduğu için aşırı tepki göstermişlerdir. Hatta bu kabileden Hişâm b. Velid b. Muğire, Hiz. Osman öğle namazına giderken yoluna çıkmış, şayet Ammâr bu dayaktan dolayı ölürse, karşılık olarak Ümeyye Oğulları'ndan önemli bir adamı öldüreceğini¹⁰⁵ söylemiştir.

Belazuri Ammâr'la ilgili şu ilave bilgiyi vermektedir. Ebû Zerr H. 32. yılda (M. 654) vefat ettiği zaman Ammâr b. Yâsir, "Allah Ebû Zerr konusunda hepimizi affetsin," dedi. Halife Osman bu söze çok içerlenmiş

¹⁰³ Taberi, Tarih, V, 67; İbnü'l-Esir, Kamil, III, 115.

¹⁰⁴ Hizmetli, Tarihi Rivayetlere Göre Hiz. Osman'ın Öldürülmesi, 164.

¹⁰⁵ Belazuri, Ensab, V, 48-9; İbn Kuteybe, 35-36; Cabiri, 443-44.

ve onu Medine'den sürgün etmeyi düşünmüştü. Mahzumiler (Muğire oğulları) Halifeyi bu tutumundan vazgeçirmek için Hz. Ali'den aracı olmasını istemişlerdir. Hz. Ali halifeye gelerek "Ey Osman, Allah'tan kork! Sen salih bir müslümanı sürgüne gönderdin ve orada vefat etti. Şimdi de onun bir benzerine aynı hareketi yapmak istiyorsun," deyince halife, Hz. Ali'nin sözlerine sert tepki göstermiş ve "Sen sürgün edilmeye ondan daha müstehaksın," demiştir. Hz. Ali halifeye "İstersen bunu dene," diye çıkmıştır. Bu davranışından dolayı muhacirler Hz. Ali'nin yanında yer almışlardır. Halk halifeye; "Sana karşı muhalefet eden, sana karşı konuşan herkesi sürgüne göndermen hiç de şık bir davranış değildir," diyerek tepki göstermiştir. Tepkilerin giderek artması üzerine Halife Ammâr'ı sürgüne gönderme fikrinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁶

Görüldüğü gibi idareden rahatsız olan sadece Ebû Zerr değil, pek çok ünlü sahabi yanlış olduğuna kani oldukları bazı icraatlardan dolayı Hz. Osman'a tepki göstermişlerdir.

Ebû Zerr ile Muâviye arasındaki ihtilaf, Tevbe Sûresi'ndeki 34-35. ayetlerin yorum farkından ortaya çıkmıştır. Ayetlerin meali şöyledir: "*Ey inananlar! Hahamlardan ve rahiplerden bir çoğu, insanların mallarını haksızlıkla yerler ve (insanları) Allah yolundan çevirirler. Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar var ya, işte onlara acı bir azabı müjdele.*

O gün cehennem ateşinde bunların üzeri ısıtı(p pulları)r; bunlarla, onların alınları, yanları ve sırtları dağlanır: İşte nefisleriniz için yığdıklarınız, yığdıklarınızı tadın!" denilir.¹⁰⁷

Ebû Zerr el-Gıfârî yukarıdaki ayetlere dayanarak ihtiyaçtan fazla mal biriktirmeyi kesinlikle haram saymış ve bu konuda son derece hassas davranmıştır. Ona göre aile nafakasından (geçiminden) fazla mal biriktirmek haramdır. Bu görüşleriyle fetva verir ve halkı kendi görüşleri doğrultusunda uyarırdı. Muâviye, bu tutumundan vazgeçmesi için onu zorlamış fakat yine de görüşlerinden döndürememiştir. Böylece aralarındaki görüş ayrılığı giderek büyümüştür.

İbn Kesir Ebû Zerr'in fikirleri hakkında şu bilgileri vermektedir: "Ebû Zerr aile nafakasından fazla mal biriktirmeyi haram saymıştır. Bu doğrultuda fetva verir ve insanları buna teşvik etmiştir. Bunun aksine davranmayı büyük günah saymıştır. Muâviye onu fikirlerini açıklamaktan men etmişse de başaramamıştır. Muâviye onun fikirlerinin insanlara zarar vere-

¹⁰⁶ Belazuri, Ensab, V, 54-55; Yakub, II, 173.

¹⁰⁷ Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, 1989, IV, 57.

ceğinden korkmuş, halife Hz. Osman'a şikayet etmiş ve Şam'dan Medine'ye çağırmasını istemiştir. Hz. Osman Ebû Zerr'i Medine'ye çağırması ve yalnız başına Rebze'de ikamete mecbur bırakmıştır."¹⁰⁸

Ebû Zerr el-Gıfârî ashab arasında zühdü, takvası ve İslâm'daki önceliğiyle tanınmış, böylece müslümanlar arasında müstesna bir yer edinmiştir. Onun nazarında dünya malının hiç bir önemi yoktur. Dolayısıyla ihtişamlı, debdebeli, müsrif bir yaşama şiddetle karşı çıkmıştır. Bu tutumuyla bazı kişiler tarafından dışlanmışsa da, yine halk arasında onun fikirlerinden etkilenenler olmuştur.

Ebû Zerr'in diğer insanlar nazarında müstesna bir yer edinmesinde önemli etkisi olan zühdü ve takvası onu yukarıda değindiğimiz Tevbe Sûresi'ndeki "kenz" ayetini farklı şekilde yorumlamaya sevk etmiştir. Zira o pek çok konuda olduğu gibi bu ayetin yorumlanmasında da diğerlerinden ayrılmış, hatta yalnız kalmıştır. Zekatı verilen malın "kenz" olmadığı, yani helal sayıldığı umumiyetle kabul edilirken¹⁰⁹ Ebû Zerr gibi, mal biriktirme konusunda aşırı hassasiyet gösteren bazı kişiler, zaruri ihtiyaçlar dışında mal biriktirmeyi "kenz" addetmişlerdir. Bu konuda selefın ihtilafa düştüğünü görüyoruz.¹¹⁰ İkinci görüşün en ateşli savunucusunun da Ebû Zerr olduğu bilinmektedir. O dünya malıyla ilgili kanaatlerini halka anlatırken, temelde amacı Hz. Osman döneminde artan lüks ve israfı, buna bağlı olarak değişen yaşam koşullarını tekrar Resûlullah'ın yaşam standardına dönüştürebilmektir.

Onun maneviyatı ve zühdü, o derece zengindi ki, kendisine hazineden ödenen maaşı hemen o günden ihtiyaç sahiplerine vermesini gerektirmiştir. Ebû Zerr'in bu konudaki hassasiyetini gösteren dikkat çekici olayı Abdullah b. Samit şöyle anlatmaktadır: "Ebû Zerr'in yanında bulunuyordum. Kendisine tahsisatı getirildi. Cariyesi de oradaydı ve parayı ihtiyacı için harcaı. Geriye yedi dirhem kaldı. Ebû Zerr cariyeye, kalan parayı bozdurmasını söyledi. Ben, "Ey Eba Zerr! Evin ihtiyaçları ve gelecek misafirler için biriktirsen olmaz mı?" diye öneride bulundum. Ebû Zerr şu karşılığı verdi: "Dostum! Keseye konup üzeri bağlanan her altın ve gümüş, onu Allah yolunda dağıtıncaya kadar sahibi üzerinde ateştir." dedi.¹¹¹

Dünya malına karşı bu hassasiyetinden dolayıdır ki, Ebû Zerr, Şam'da ikamet ederken Muâviye'nin lüks ve ihtişamlı yaşamını eleştirmiş,

¹⁰⁸ İbn Kesir, Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim, İstanbul, 1986, II, 352.

¹⁰⁹ Yeniçeri, İslâm Açısından Tüketim, Tüketicinin Korunması ve Ev İdaresi, İstanbul, 1996, 37.

¹¹⁰ Ateş, IV, 74.

¹¹¹ İbn Sa'd, IV, 229; İbn Kesir, II, 352.

Zerr'i bu yola sevk etmiştir. O ayet ve hadisleri yorumlarken olanca gayretiyle Hz. Peygamber'in belirlediği prensiplere bağlı kalmaya çalışmıştır. Bunun haricinde onun kanaatlerinde herhangi bir art niyetin olduğunu düşünmek yersiz olur. Şüphesiz bu kanaatlerin belirginleşmesinde Hz. Osman döneminde ortaya çıkan lüks ve israfın, özellikle de Muâviye gibi bazı idarecilerin debdebeli bir hayat sürmelerinin önemli ölçüde etkisi olmuştur.

Ebû Zerr kanaatlerini adeta bir doktrin haline getirerek ısrarla savunmuş ve bazı engellemelere rağmen hiç bir zaman doğru bildiğini söylemekten çekinmemiştir. Hz. Ömer fazla hadis rivayet ettiği için Ebû Zerr'e yasak getirmişti.¹¹⁵ Ebû Zerr bu yasağa tepki göstermiş ve "Yemin olsun! Resûlullah'tan duyduğum bir tek kelimeyi bile söylemekten çekinmem," demiştir.¹¹⁶ Konuyla ilgili İsbhani şu ilave bilgiyi vermektedir: "Ebû Zerr'e fetva sorulunca, o etrafında toplanan halka açıklamalarda bulunuyordu. O esnada adamın biri Ebû Zerr'e müdahalede bulunmuş ve 'Sen fetva vermekten men edilmedin mi?' diye hatırlatma yapmıştı. Ebû Zerr bu sözlere oldukça sinirlenmiş ve adama dönerek, 'Yoksa seni başımıza müfettiş mi tayin ettiler?' diye tepki göstermiştir."¹¹⁷

Ebû Zerr'in idareye karşı muhalefeti, siyasi bir başkaldırı olmanın ötesinde ferdi olarak gördüğü yanlışları dile getirmekten ibarettir. Muhtemelen ilk müslümanlardan olması, Resûlullah'ın yakınında yer alması, idareden rahatsız olan bazı müslümanların duygularına tercüman olması ve başından geçen sürgün hadiseleri gibi bazı olaylar Ebû Zerr'i meşhur etmiş ve ondan bahseden tarihçiler Ebu Zerr'in bu yönünü belirgin bir şekilde dile getirmişlerdir. Fakat bütün bu söylenenlere rağmen yine de onun muhalefeti basite indirgemek kanaatimizce doğru değildir. Bu bakımdan onun muhalefet gerekçesi olarak idareye karşı dile getirdiği rahatsızlıkların tabiatıyla bir anlamı olmalıdır.

Ebû Zerr devletin bir ferdi olarak gördüğü yanlışlara karşı eleştiri hakkını kullanırken Halife Hz. Osman da, devlet başkanı olarak elindeki yetkiyi kullanmış ve bazı tasarruflarda bulunmuştur. Bu aynı zamanda devlet başkanının doğal hakkıdır. O sorumlu ve yetkili bir kişi olarak siyasi otoriteye yöneltilen eleştirilerden kaynaklanan fitneyi bertaraf etmek istemiş, kanunun kendisine verdiği yetkiyi kullanarak bazı tasarruflarda bulunmuştur. Fakat halife, etrafında bulunan ve kendi samimiyetini suistimal edenlerin etkisiyle muhaliflere fazla söz hakkı tanımak istememiş, halkın hoşuna gitmeyen kararlar almış, bu da bazı tepkilere neden olmuştur.

¹¹⁵ İbn Sa'd, II, 336.

¹¹⁶ Buhari, İlim, 3/10, I, 37-8; Zehebi, Tezkiretü'l-Huffaz, Beyrut, Ty., I, 18.

¹¹⁷ İsbhani, I, 160.

bunun Resûlullah'ın hayat standardına zıt olduğunu savunmuştur. Şam'daki bu debdebeli hayattan muhtemelen halk da rahatsızlık duymuş ve Ebû Zerr'in fikirlerinden etkilenmiştir. Ebû Zerr'in bu etkinliğinden Muâviye rahatsızlık duymuş ve onu engelleyemeyince çareyi Hz. Osman'a şikayette bulmuştur.

Bir keresinde, Muâviye görüşlerinde samimi olduğunu sınamak ve şayet bir açığı yakalarsa onu halk nazarında küçük düşürmek için Ebû Zerr'e adamın biriyle bin dinar para göndermişti. Ebû Zerr kendisine gönderilen parayı aynı gün içinde ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştı. Muâviye ertesi gün aynı şahsı çağırılmış ve ona Ebû Zerr'e gidip şu sözleri söylemesini emretmiştir: "Ey Eba Zerr! Beni Muâviyenin azabından kurtar. Sana verdiğim parayı bir başkasına vermem gerekiyordu. Dalgınlığıma gelip yanlışlıkla parayı sana verdim. Adamın bu sözlerine Ebû Zerr şu karşılığı vermiştir: Ben bu parayı ihtiyaç sahiplerine verdim. Geri iade edebilmem için git Muâviye'ye söyle bize üç gün süre tanısn." Adam Muâviye'nin yanına dönmüş, durumu ona anlatmış ve böylece Muâviye'nin tasarladığı plan suya düşmüştür.¹¹²

Ebû Zerr el-Gıfârî görüşlerini anlatırken Tevbe Sûresindeki "kenz" ayetinden etkilendiği gibi, Resûlullah'ın bazı sözlerinin de tesirinde kalmış ve kanaatlerini onun sözleriyle desteklemiştir. O Resûlullah'ın, "Evimde üç gece kalacak malım olsun istemem. Ancak verecek olduğum borcu bunun dışında tutarım. Geri kalanımı ise, ihtiyaç sahiplerine şöyle şöyle dağıtılsam emrederdim,"¹¹³ sözlerini hayat düsturu olarak benimsemiş, bu konuda halka uyarılarda bulunmuş ve yukarıda gördüğümüz gibi bunu bizzat kendi yaşamında gerçekleştirmiştir. Böylece o, mümkün mertebe Resûlullah'ın yaşam standardına uymaya gayret etmiştir.

Dünya malına karşı tutumunun belirginleşmesinde önemli bir etkinliği olan bir başka olayı Ebu Zerr şöyle anlatmaktadır: "Resûlullah'ı Kabe'nin duvarında otururken gördüm ve yanına gittim. Beni görünce "Kabe'nin Rabbine yemin olsun ki, onlar ziyandadırlar," diye seslendi. "Ben, "Ya Resûlellah, onlar kimlerdir?" diye sorunca, "Onlar mal bakımından zenginlerdir. Ancak eliyle ön, arka, sağ ve sol taraflarını gizleyerek verenler bunun dışındadır," dedi.¹¹⁴

Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Zerr dünya malıyla ilgili kanaatlerini dile getirirken biraz aşırıya kaçmıştır. O, ayet ve hadisleri kendince yorumlamış ve edindiği kanaatlerini halka yaymaya çalışmıştır. Muhtemelen, Hz. Peygamber'e bağlılığı, onun yaşantısını örnek almaya çalışması, Ebû

¹¹² İbn Kesir, Tefsir, II, 352; İbnü'l-Esir, Kamil, III, 115; Algül, II, 402.

¹¹³ Buhari, Zekat, 30/4, II, 510 (No: 1342); Müslim, Zekat, 7-8/31, II, 687 (No: 991).

¹¹⁴ Müslim, Zekat, 8/31, II, 687, (No: 991).

Muâviye'nin Şam'da krallar ve sultanlar gibi lüks hayat sürmesi Ebû Zerr'i rahatsız etmiş, onu müsriflikle, Resûlüllah'ın hayat düsturuna aykırı davranmakla suçlamış ve halk içinde tenkit etmeye başlamıştır. Ebû Zerr'in bu tavrı mevcut gerginliği daha da artırmıştır. Muâviye bazı engellemelerde bulunmuş, fakat sonuç alamayınca, onun fitneye sebep olacağını ileri sürerek, Hz. Osman'a şikayette bulunmuş ve Ebû Zerr'i Medine'ye çağırmasını istemiştir.

Muâviye isteği doğrultusundaki Hz. Osman'ın emrini aldıktan sonra Ebû Zerr'i Medine'ye göndermiş, böylece başına daha büyük işler açabilecek Ebû Zerr'den kurtulmuştur. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, Ebû Zerr'in ardından hanımı Ümmü Zerr de Medine'ye gönderilmiştir. Ümmü Zerr Şam'dan ayrılırken yanında bir adamın güçlkle taşıyabileceği bir torba bulunuyordu. Muâviye bunu görünce etrafındakilere, "Şu hale bakınız, bize zühd ve takvayı öğütleyen insanların yanında neler bulunuyor," diye alaylı bir ifadeyle etrafındakilere seslenince Ümmü Zerr bu sözlerden müteessir olmuş ve ona şu karşılığı vermiştir: "Vallahi bunun içinde ne dinarlar ne de dirhemler bulunmaktadır. Bunda, bize verilen maaşdan, kendimize ayırdığımız ihtiyaçlar dışında başka hiç bir şey yoktur."¹¹⁸

e) Ebû Zerr'in Medine'yi Terke Zorlanması

Ebû Zerr el-Gıfârî'nin Muâviye'nin girişimleriyle Şam'dan ayrılıp Medine'ye getirilmesinin meseleyi tamamen halletmediği görülmektedir. O Medine'ye geldiğinde halk kendisine olağanüstü bir rağbet göstermiştir. Bu durum Hz. Osman'ı endişeye sevk etmiş ve yine halkın fitneye sürükleneceğinden korkmuştur. Ebû Zerr Medine'de ikamet ettiği sırada Şam'da olduğu gibi faaliyetlerinden vazgeçmemiş, gördüğü idari yanlışları ve inandığı doğruları aynı şekilde açıklamaya başlamıştır. Hz. Osman halkı fitneye sevkedeceği düşüncesiyle ona bazı kısıtlamalar getirmek istemişse de Ebû Zerr bunları dinlememiş hatta, "Ne yani, Osman Allah'ın emirlerini söylemekten de mi beni men edecek," diye tepki göstermiştir.¹¹⁹

Hz. Osman kendi ictihadına göre hükmetmiş, Ebû Zerr'in görüşlerini umum açısından yanlış bulmuş ve yürürlüğe sokmak istememiştir. Fakat Ebû Zerr'e getirilen kısıtlamadan Hz. Osman'ın fikirleri ifade hürriyetine engel olduğu anlaşılmamalıdır. Zira kaynaklarda fikir beyan edilmeyeceğine ve herhangi bir kısıtlamanın olduğuna dair bir kayıt yer almamaktadır. Ebû Zerr'in fikirlerinin halk arasında sebep olduğu fitne nedeniyle, Hz. Osman kanaatlerini açıklamaması konusunda ona uyarıda bulunmuş, hatta daha serbest hareket edebileceği bir yere gitmesinin uygun

¹¹⁸ İbnü'l-Esir, Kamil, III, 115-16.

¹¹⁹ Belazuri, Ensab, V, 52.

olacağını söylemiştir. Aksi takdirde halife onu hapiste de tutabilirdi. Zira Hz. Peygamber döneminden itibaren çeşitli vesilelerle bazı suçlulara hapis cezası verildiğini ve Hz. Ömer'in bir evi özellikle hapishane olarak tahsis ettiğini biliyoruz.¹²⁰ Kısacası halife burada maslahatı ön planda tutmuştur. Bununla da Ebû Zerr'i Emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker'i açıklamaktan men etmiş anlamı çıkarılmamalıdır.¹²¹

Ebû Zerr Medine'de bulunduğu sırada kendisinin de içinde bulunduğu bir toplantıda, Hz. Osman, devlet başkanının hazineden para kullanıp, daha sonra ödemesinde bir sakınca olup olmadığını sormuştu. Orada bulunan Ka'bu'l-Ahbar'ın¹²² bunda bir sakınca olmayacağını söylemesi Ebû Zerr'i öfkelenmiştir ve "Ey Yahudi'nin oğlu! Sen kim oluyorsun da fetva veriyorsun," diye bağırmış, hatta kırbacıyla Ka'b'ın başına vurmıştu. Hz. Osman bu duruma çok üzülmüş ve Ka'b'ın diyetini kendi üstlenerek olayı tatlıya bağlamıştır.¹²³

Ebû Zerr'in ısrarla tutumunu sürdürmesi, halifeyi bazı kararlar almaya zorlamıştır. Ebû Zerr ise halifenin hoşuna gitmeyen davranışlarını değiştirmemiş, hatta halifenin aleyhine bazı sözler sarf etmeye bile başlamıştır. Bunun üzerine Hz. Osman onun halk ile görüşmesini yasaklamış ve bu işle de katibi Mervân'ı görevlendirmiştir. Fakat bütün engellemeler onu yıldırmanın, nihayet Hz. Osman çözüm olarak onun Medine dışında ikamet etmesini uygun bulmuştur.¹²⁴

Hz. Osman ona nereye gitmek istediğini sormuş, Ebû Zerr önce Mekke'ye, Kudüs'e veya Mısır'a gitmek istemiş fakat bu taleplerin hiç biri uygun bulunmayarak, halife ona, "Senin Rebze'ye yerleşmeni uygun görüyorum," demiş ve Ebû Zerr bu öneriyle Rebze'ye yerleşmiştir.¹²⁵ Bazı kaynaklar yukarıdakilere ilâveten Ebû Zerr'in Basra veya Şam'a gitmek istediğini, fakat bu isteğin halife tarafından uygun bulunmadığını, onun Rebze'ye gönderildiğini kaydetmektedir.¹²⁶

Ebû Zerr'in kendi isteğiyle Medine'den ayrıldığını nakleden kaynaklar, şu bilgiyi de vermektedir. Rivâyetlere göre, Hz. Peygamber Ebû

¹²⁰ Atar, İslâm Adliye Teşkilatı, Ankara, 1991, 220.

¹²¹ Algül, II, 404.

¹²² Bu şahıs Yahudi kökenli olup Hz. Osman zamanında da müslüman olmuştur.

Bak. İbn Hacer, IV, 99.

¹²³ Taberi, Tarih, V, 67; Mes'udi, II, 349; Zehebi, Tarih, 411; İbn Hacer, IV, 99;

İbnü'l-Esir, III, 115.

¹²⁴ Belazuri, Ensab, V, 54.

¹²⁵ Belazuri, Ensab, V, 53; Ya'kub, II, 72; Mes'udi, II, 349.

¹²⁶ İbn Kesir, Bidaye, VII, 155; Makdisi, II, 350.

Zerr'e, "Medine'deki binalar Sel' dağına ulaştığı zaman, burayı terk etmesini," söylemiştir. Ebû Zerr de Hz. Peygamber'in tavsiyesinin gerçekleştiği günün geldiğine inanmış, şehri terketmek istemiş, durumu halifeye bildirmiş; Hz. Osman da kendisini Rebze'ye göndermiştir.¹²⁷

Bütün bu bilgilerden sonra Ebû Zerr'in Rebze'de ikamet etmesini Zeyd b. Vehb şöyle anlatmaktadır: "Rebze'ye yolum düşmüştü. Orada büyük sahabe Ebû Zerr el-Gıfârî'yi gördüm. Kendisine, 'Seni buraya getiren sebep nedir?' diye sordum. Şöyle cevap verdi: 'Şam'da ikamet ediyordum. Tevbe Sûresinin 34. ve 35. ayetlerinin yorumuyla ilgili Muâviye ile ihtilafa düştük. Muâviye bu ayetin Ehl-i Kitap hakkında olduğunu, müslümanları ilgilendirmediğini ileri sürüyordu. Ben ise hem onları, hem de bizi ilgilendirdiğini savunuyordum. Derken aramızda ihtilaf giderek arttı. Muâviye Hz. Osman'a yazarak beni şikayet etti. Muâviye'nin şikayeti üzerine halife benim Medine'ye gelmemi istedi. Bunun üzerine kalktım Medine'ye geldim. Medine'ye geldikten sonra halk sanki beni daha önce hiç görmemiş gibi kalabalık bir şekilde etrafıma toplanmaya başladı. Bundan rahatsızlık duydum ve durumu Hz. Osman'a açtım. Bana, 'Buraya yakın bir yere git,' dedi. İşte beni buraya getiren sebep budur."¹²⁸

Ya'kub'un verdiği bilgiye göre Ebû Zerr Şam'dan döndükten sonra, halife kendisini sürgün edeceğini söylemiş ve bu işle katibi Mervân b. Hakem'i görevlendirmiştir. Halifenin verdiği talimata göre Ebû Zerr'in herhangi bir kimseyle konuşması, görüşmesi yasaklanmış, hatta bu yasaklar arasında, şehri terkederken Ebû Zerr'i herhangi bir kimsenin uğurlamaması da yer almıştır.¹²⁹

Ebû Zerr Rebze'de ikamete mecbur edilince, şehri terkederken kendisine Hz. Ali ile iki oğlu Hasan ve Hüseyin, Ammâr b. Yâsir, Hz. Ali'nin kardeşi Akil b. Ebi Talib gibi Hz. Osman'ın icraatından hoşnut olmayan önemli sahabiler refakat etmek istemişlerdir. Ancak Mervân b. Hakem kendisine verilen talimat doğrultusunda Hz. Ali'ye engel olmak istemiş ve şu hatırlatmada bulunmuştur: "Sen halifenin bu konudaki yasasını bilmiyor musun? Şayet duymadıysan öğrenmiş oldun. Şimdi derhal geri dön." Hz. Ali bu sözlere oldukça sinirlenmiş ve öfkesini yenemeyerek kırbaçıyla Mervân'ın bineğine vurmuştur. Böylece aralarındaki tartışma şiddetlenmiş ve Hz. Ali Mervân'ı huzurundan kovmuştur. Mervân durumu bildirmek için derhal halifeye koşmuş, Hz. Ali ile aralarında geçenleri

¹²⁷ Belazuri, Ensab, V, 52; İbn Sa'd, IV, 227; İbn Kesir, VII, 155.

¹²⁸ Buhari, Zekat, 30/4, II, 509-510, (No: 1341); İbn Sa'd, IV, 226; Taberi, Camiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an, Mısır, 1954, X, 121-2; İbn Kesir, Tefsir, II, 352.

¹²⁹ Ya'kub, II, 172.

anlatmış ve Hz. Osman öfkelenmiştir.¹³⁰

Hz. Ali Ebû Zerr'i uğurladıktan sonra geri dönerken, halk halifenin kendisine çok öfkeli olduğunu hatırlatınca o, tepkisini şu anlamlı sözlerle ifade etmiştir: "At da gemine kızar, ama bu beyhudedir." Hz. Ali geri döndüğünde halife tarafından sorgulanmıştır. Hz. Ali Mervân'ın sözlerinden dolayı halifeye yanlı davrandığını söyleyince Hz. Osman ona, "Sen benim nezdimde Mervân'dan üstün değilsin," diye kızgınlığını yansıtmış, daha sonra aralarında sert tartışmalar olmuş ve halk onları yatıştırmaya çalışmıştır.¹³¹

Medine'den ayrılırken Ebû Zerr'in halet-i ruhiyesinin pek de iyi olmadığı anlaşılmaktadır. O, kendisini uğurlayanlar arasında bulunan Hz. Ali'nin iki oğlu Hasan ve Hüseyin'i görünce, Hz. Peygamber'in torunlarına olan muhabbetini hatırlamış ve göz yaşlarını tutamamıştır. Hatta son kez Hz. Ali ile konuşmuş, ondan ayrılırken kendini tutamamış ve şehri gözü yaşlı bir şekilde terketmek zorunda kalmıştır.¹³²

Ebû Zerr'in Rebze'ye sürgün edilmesine, ashaptan Hz. Osman'ın icraatlarını tasvip etmeyenler, halifenin yasağına rağmen onu uğurlamaya giderek bir anlamda tepkilerini ifade etmeye çalışırken, bu olaya suskun kalması dikkat çekmektedir. Hatta o halifenin kendisini sürgün edeceğini söylediği zaman mütebessim bir ifadeyle, "Hay hay başüstüne. Hatta istersen Aden'e ya da San'a'ya bile gidebilirim," karşılığını vermiştir.¹³³

Şunu da hatırlatmakta fayda var ki, Ebû Zerr el-Gıfârî, başlangıçtan itibaren Hz. Osman'ın hilafete getirilmesine karşı olmakla birlikte isyana kalkışmamış, siyasi otoriteye itaatte kusur etmemiş ve beyat etmiştir.¹³⁴

Onun temelde karşı olduğu nokta yanlış icraatlar ve bunun yanında Hz. Peygamber'in hayat standardından aşırı derecede uzaklaşılmasının neticesi olarak ortaya çıkan sade hayattan uzak lüks ve israftır. Bu noktada eleştiride bulunurken onun hareketinin iktidarı devirmeye yönelik bir eylem olduğu sezilmemektedir. O siyasi otoriteye bağlılıkta kusur etmemeye çalışmıştır. Hatta bu bağlılığını kendi ifadesiyle şöyle dile getirmiştir: "Başımda Habeşli bir köle bile olsa dinlerim ve ona itaatte kusur etmem."¹³⁵

Bu konuyla ilgili Müslim'in Sahih'inde Ebû Zerr'den nakille şu bilgiye yer verilmektedir: "Hz. Peygamber bana elleri, ayakları kesilmiş

¹³⁰ Belazuri, Ensab, V, 54-5.

¹³¹ Belazuri, Ensab, V, 54-5; Mes'udi, II, 350-1; Yakub, II, 172.

¹³² Mes'udi, II, 350; Yakub, II, 172.

¹³³ İbn Sa'd, IV, 227; Zehebi, Tarih, 411.

¹³⁴ Yakub, II, 125.

¹³⁵ Taberi, Tarih, V, 67.

sıradan bir köle bile olsa, onu dinleyip itaat etmemi ve namazı vaktinde kılmamı emretti."¹³⁶ Muhtemelen bu tavsiyelerin etkisiyle, Ebû Zerr, hakkında verilen karara ne Şam'dan Medine'ye sürülürken ve ne de Medine'den Rebze'ye gönderilirken tepki göstermiştir. Buradan anlaşılacağı gibi onun eleştirilerinin siyasi içerikli olmadığı, bir başka ifadeyle, devrimci nitelik taşımadığı ortadadır. Onun siyasi otoriteye bağlılığıyla ilgili İbn Sa'd'ın verdiği bilgi oldukça manidardır. Hz. Osman'ın icraatlarından rahatsız olan Kufelilerden bir grup, Rebze'de Ebû Zerr'e uğrayıp, "Ey Eba Zerr! Bu adam (Hz. Osman) sana yapacağını yaptı. Bize bir bayrak aç da senin bayrağın altında toplanalım ve Hz. Osman'a karşı eyleme geçelim," teklifinde buldukları zaman, Ebû Zerr onlara, "Hayır, Hz. Osman beni doğudan batıya sürse bile yine ona itaatte kusur etmem," cevabını vermiş ve onların siyasi emellerine alet olmamıştır.¹³⁷

Ebû Zerr el-Gıfârî'nin kanaatlerinden kendilerine pay çıkararak bazı görüş ve ideolojiye mensup insanların çeşitli vesilelerle İslâm'a ve özellikle de Resûlullah'ın ashabına saldırıda buldukları bilinmektedir. Ebû Zerr'in Resûlullah'ın çok yakınında yer almasını, onun vefatından sonra hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu savunmasını ve Hz. Ali'den yana tavır takınmasını fırsat bilen Şiiler, onu kendilerine yakın görerek ashabın büyük çoğunluğuna haksız itham ve isnadlarda bulunmuşlardır. Şiilerin bu anlayışının günümüzde de devam ettiğini Ali Şeriatî'nin "Ebû Zerr-i Gıfârî"¹³⁸ adıyla Türkçe'ye çevrilmiş kitabından sezinlemek mümkündür. Bu kitapta bahsedilen konular ulaşılabildiğimiz kaynaklarda yer almıştır. Fakat doğru olan bu bilgilere karşı, Şiilerin hissi ve mübalağalı geleneksel yaklaşımı anlaşılabilir Şeriatî'yi de etkilemiş ve Şii taassubundan kurtulamayarak ashaba karşı haksız ithamlarda bulunmuştur.¹³⁹

Günümüzde bazı fikir mensupları, kendi sermaye karşıtı görüşlerine Ebû Zerr'i örnek göstermek suretiyle, İslâm'ın zenginliğe ve ferdi mülkiyete karşı olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁴⁰ Bu tür kişilerin temelde İs-

¹³⁶ Müslim, Mesacid, 41/240, I, 448, (No: 648).

¹³⁷ İbn Sa'd, IV, 227.

¹³⁸ Bu eser Mısırlı yazar Abdülhamid Cevdet es-Sahhar tarafından kaleme alınmıştır. Ali Şeriatî kitabı Arapça aslından bazı ilavelerle Farsça'ya çevirmiş ve Ebu Zerr hakkındaki bütün malumatları hiç bir eleştiriye tabi tutmadan, biraz da efsanevi bir dille ifade etmiştir. Kitapta yer alan bilgilere dipnot verilmemesi, yanlış ve mübalağalı bir dille yazılmış olması, eserin ilmi değerini düşürmektedir. Fakat Şiilerin Ebû Zerr hakkındaki kanaatlerini ortaya koymasını bakımından dikkat çekicidir.

¹³⁹ Bak. Şeriatî, İnkılapçı ve Sosyal Adaletçi Ebû Zerr-i Gıfârî, Çev. Salih Okur, Tebliğ Yayınları, İstanbul, 1987.

¹⁴⁰ Austruy, Kapitalizm, Marksizm ve İslâm, Çev. A. Oktay Güner, Ank., 1975, 67.

lâm'a karşı olumsuz tavır takınmalarına rağmen,¹⁴¹ her ne hikmetse ferdi görüş ortaya atan birisinin düşüncelerine sarılmaları, onu örnek göstermeleri dikkate şayandır. Şunu hatırlatmakta fayda var ki, Ebû Zerr'in görüşleri kendisini bağlar ve ona aittir. Yani ferdidir. Bunu İslâm'ın geneline yaymak yanlış olur. Aksi takdirde her görüş sahibinin düşünceleri İslâm'a mal edilmelidir. Ayrıca Ebû Zerr'in görüşleri ahabın büyük çoğunluğu tarafından benimsenmemiş ve desteklenmemiştir. İslâm'ın, değil sermayeye karşı olması, bilakis helal yoldan ticareti teşvik ettiği de bilinmektedir.¹⁴² Ebû Zerr bir görüş ortaya atmış ve bu görüşünde çoğunluğa göre yanılmıştır. Dileyen bu görüşleri benimser ve dileyen de reddedebilir. Dolayısıyla ferdi görüş yerine çoğunluğun kanaatini esas almak İslâm'ın öngördüğü bir prensiptir. Ümmet ferdi kanaatlere değil, çoğunluğa tabi olur ve o yöne sevk edilmelidir. Yine tartışmalı hususlarda çoğunluğun kanaatini benimsemek İslâmî bir esastır. Buradan hareketle ne Kur'an'ın çizdiği prensipler ve ne de Ebû Zerr'in görüşlerinin bu tür ideolojilerle örtüşmediği hatırdan çıkarılmamalıdır.

Ebû Zerr el-Gıfârî Rebze'ye gönderildikten sonra, Hz. Osman hanımı ve kızını bir deve yükü eşyayla birlikte peşinden göndermiştir.¹⁴³ İbnü'l-Esir'in bildirdiğine göre Halife ona bir miktar deve, günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadar maaş ve iki de hizmetçi vermiştir.¹⁴⁴

Belazuri'nin anlattığına göre, bir kısım insanlar halifeye giderek "Ebû Zerr'i Rebze'ye senin sürdüğünü söylüyorlar. Bu konuda ne diyorsun?" diye sorunca Hz. Osman, "Hayır, böyle bir olay asla vuku bulmamıştır," cevabını vermiştir.¹⁴⁵

Ebû Zerr Rebze'de ikamet ettiği sırada bir sohbet esnasında söz dolanıp Hz. Osman'dan açılmıştı. Oradakiler muhtemelen Ebû Zerr'in duygularına tercüman olmak için, Hz. Osman'ı yaptığından dolayı tenkit etmişler ve halife hakkında yakışsız sözler sarfetmeye başlamışlardır. Ebû Zerr onları uyararak, "Hayır, Osman hakkında hayırdan başka hiç bir şey söylemeyin," diye müdahalede bulunmuştur.¹⁴⁶

Bütün bu bilgilerden anlaşıldığı gibi, Ebû Zerr'in Rebze'ye sürgünle mi yoksa kendi isteğiyle mi gittiği açık bir şekilde belli değildir. Ebû Zerr'in gerek Muâviye ile gerekse Halife ile ihtilafa düştüğü kaynaklarda

¹⁴¹ Austruy, 56.

¹⁴² Yeniçeri, 39.

¹⁴³ Yakub, II, 172; Mes'udi, II, 349.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, Kamil, III, 115.

¹⁴⁵ Belazuri, Ensab, V, 54.

¹⁴⁶ Zehebi, Tarih, 473.

net olarak yer almış olmasına rağmen, onun Rebze'ye gönderilmesinin gerçek mahiyetini kesin ifadelerle söylemek zor görünmektedir. Fakat onun Şam'dan Medine'ye halifenin talimatıyla geldiği ve burada da aykırı faaliyetlerine devam edince bazı yasaklara maruz kaldığı bilinmektedir. Olayların akışına göre değerlendirmede bulununca, bir anlamda Ebû Zerr'in şehri terke zorlandığı ve Ebû Zerr'in de muhtemelen sebep olduğu fitneyi bildiğinden dolayı buna ses çıkarmadığı düşünülebilir. Ayrıca Hz. Osman daha sonra Ebû Zerr'e reva gördüğü uygulamadan muhtemelen halkın da tepkisiyle pişmanlık duymuş olacak ki, hanımını ve kızını peşinden bir miktar malla göndermek suretiyle, onun gönlünü almaya çalışmıştır.

Ebû Zerr el-Gıfârî, vakarı, zühdü, takvası ve Hz. Peygamber'e duyduğu yakınlığıyla ashab arasındaki müstesna yerini korumuştur. Onun başından geçen olaylardan çıkarılacak pek çok ders vardır. Henüz Resûlullah'ın davetini duyar duymaz ilgi göstermesi ve Mekke'ye gelip kendisine teklif edilmeden bizzat kendi isteğiyle müslüman olması onun dünyasının zenginliğini, ne derece manevi potansiyele sahip bir kişi olduğunu göstermektedir. Bununla ilgili Hz. Peygamber'in Ebû Zerr'i öven pek çok sözler söylediğini görüyoruz.¹⁴⁷ Müslüman olduktan sonra büyük çoğunluğa aykırı düşen nev'i şahsına münhasır bir İslâm anlayışına ermesi ve hayatını bu münferidlik içinde sürdürmesi onun yaratılışından sahip olduğu bu manevi potansiyelin ağırlığından ve zenginliğinden kaynaklanmıştır.¹⁴⁸

Onun münferidliğini, şahsına özgü kişiliğini Hz. Peygamber şu sözlerle dile getirmiştir: "Allah Ebû Zerr'e merhamet eylesin. O tek başına yürür, tek başına yaşar, tek başına ölecek ve tek başına haşrolacaktır."¹⁴⁹

Ebû Zerr'in zühdü, kendisini sürekli müstesna kılmıştır ve ashab içinde dünya malına en az kıymet verenlerdendir.¹⁵⁰ Şüphesiz bu derece hassas davranmasında Hz. Peygamber'e duyduğu muhabbet ve onun hayat düsturunu sürdürmek istemesinin önemli etkisi olmuştur. Onun zühdü, vakarı sadece ashab arasında değil, Hz. Peygamber tarafından bile takdire şayan bulunmuş ve Resûlullah onun hakkında, "Ümmetim içerisinde Ebû Zerr, Meryemoğlu İsa'nın zühdünü yaşayan tek kişidir," diye övgüyle söz etmiştir.¹⁵¹

Ebû Zerr el-Gıfârî düşündüğünü hayata geçiren, özü ile sözü bir olan ender şahsiyetlerden birisidir. Doğruyu gözünü kırpmadan her platformda savunabilen, dürüstlüğü şiar edinen bu kişi hakkında, Hz

¹⁴⁷ İbn Sa'd, IV, 228; İbn Abdilberr, IV, 1655; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VI, 101.

¹⁴⁸ Canan, Hadis Ansiklopedisi Kütübi's-Sitte Muhtasarı, İstanbul, Ty., XII, 529.

¹⁴⁹ İbn Hişâm, IV, 167; Makdisi, V, 95; Zehebi, Tarih, 407.

¹⁵⁰ Zirikli, II, 136.

¹⁵¹ İbn Sa'd, IV, 228; İbn Abdilberr, IV, 1655.

Peygamber'in şu övücü sözleri de söylediğini görüyoruz: "Onun gibi doğru sözlü birisini ne yer taşıdı, ne gök gölgeledi."¹⁵² Bunun gibi pek çok kere Hz. Peygamber'in övgüyle söz ettiği büyük sahabe Ebû Zerr, ömrünün son iki yılını ne yazık ki sürgün hayatı geçirmekle tamamlamıştır. İslâm öncesinden müslüman olmasına ve müslüman olmasından Rebze'de hayata veda etmesine kadar, onun başından geçenlerin bir ibret tablosu olarak karşımıza çıktığını, onun hayatından alınacak pek çok dersin olduğunu görüyoruz.

Ebû Zerr zühdü ve takvasının yanısıra ilimde de önemli bir konuma sahiptir. O ilimde Abdullah b. Mes'ud'a denk sayılmıştır.¹⁵³ Onun ilim kesbetmesinde özellikle Medine'ye geldikten sonra Ashab-ı Suffa'da bulunması ve sürekli Hz. Peygamber'in yanında yer almasının önemli bir payı vardır. Fakat ilimde önemli bir konuma sahip olmasına rağmen, bunu halka yayamadığını görüyoruz. Bu konuda Hz. Ali b. Ebi Talib'in onun hakkında söylediği şu sözler dikkat çekmektedir: "Ebû Zerr insanların öğrenmekten aciz kalacağı derecede ilim kesbetti. Fakat sonradan bu ilimden dışarıya bir şey sızdırmadı."¹⁵⁴ Buna mükabil fazla hadis rivayet ettiği gerekçesiyle Hz. Ömer tarafından kendisine yasaklama getirildiği de söylenmektedir.¹⁵⁵ Fakat bütün kısıtlamalara rağmen doğru bildiğini anlatmaktan geri durmadığına değinmiştik.

Ebû Zerr'den pek çok sahabe ve hadisçi rivayette bulunmuştur. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde Ebû Zerr'den rivayet edilen pek çok hadisin yer aldığı görülmektedir.¹⁵⁶

Ömrünün yaklaşık yirmi yılı aşkın bir bölümünü bizzat Hz. Peygamber'in yanında geçiren Ebû Zerr'in İslâmî terbiyesi, o derece kemale ermiştir ki, müslüman olmadan önce yol kesip, yağma yaparken İslâm'dan sonra fakirlerin, muhtaçların sığınağı olmuş, hatta onların duygularının tercümanlığını yapmıştır.

İslâm öncesinde yiğitliği, gözüpek kişiliğiyle karşımıza çıkan Ebû Zerr'in benliğinde Resûlullah'tan aldığı terbiye oldukça derin izler bırakmıştır. O yaptığı bir yanlıştan dolayı zenci kölesinin ayağının altına öpecek kadar alçak gönüllülük ve tevazunun abidesi olmuştur. Bir keresinde o, annesinin siyahi olmasından dolayı kölesini aşağılayan bir ifade kullanmıştı. Onun bu davranışını öğrenen Hz. Peygamber, "Sende cahiliye adetlerinin kalıntısını görüyorum," diye azarlamıştı. Resûlullah'ın bu uyarısı

¹⁵² İbn Sa'd, IV, 228; Zehebi, Tezkire, I, 18.

¹⁵³ Zehebi, Tezkire, I, 17.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, IV, 232.

¹⁵⁵ İbn Sa'd, II, 336.

¹⁵⁶ İbn Hanbel, Müsned, Beyrut, Ty., V, 144-181.

kendisini büyük bir pişmanlık ve nedamete sevk etmiş, derhal gidip önüne diz çökmüş ve ayağını öpmek istemiştir. Yine o kölesiyle aynı sofrayı paylaşan, kendi giydiğinden ona da giydiren, sade, mütevazı hayat yaşamaya çalışan mümtaz insanlardan birisidir.¹⁵⁷

Rebze'de ikamete mecbur edildikten sonra hayatının son iki yılını burada geçiren Ebû Zerr'in bu yıllarının son derece fakirlik ve yalnızlık içinde geçtiğini görüyoruz. Rebze, Medine'ye üç mil uzaklıkta تنها bir köydür. Hz. Ömer bu bölgeyi hazineye ait develerin otlağı olarak kullanmıştır.¹⁵⁸ İbn Sa'd buradan söz ederken, Ebû Zerr'in daha önceden bölgeyi tanıdığına, Benû Gıfâr'ın yolculuk esnasında burada çadır kurup dinlendiğine ve Ebû Zerr'in burada Hz. Peygamber'in develerini otlattığına değinmiştir.¹⁵⁹

Ebû Zerr el-Gıfârî Rebze'de ikamet ettiği sırada zaman zaman Mekke'ye uğramış ve tanıdıklarıyla görüşme fırsatı bulmuştur. Burada kendisini pek çok sahâbi ziyaret etmiş, onunla bazı görüş alış-verişinde bulunmuşlardır. H. 30 (M. 652) yılında Rebze'de ikamete mecbur edilen Ebû Zerr'in H. 32 (M. 654) yılında vefat ettiği bildirilmektedir. Onun cenaze namazını Kabe'ye ziyarete gelen bir grup Iraklı hacı ile birlikte Abdullah b. Mes'ud'un kıldırıldığı nakledilmektedir.¹⁶⁰

Ebû Zerr'in Rebze'de yalnız ve sade bir hayat yaşadığı, cenazesinin kaldırılmasına kadar yansımıştır. O vefat ettiğinde yanında hanımı ve kızından başka hiç kimse bulunmuyordu.¹⁶¹ Vefatına yakın hanımına yaptığı tavsiye onun hayatıyla ilgili önemli dersleri içermektedir. O hanımına, "Vefat ettiğimde cesedimi kefenleyip yol üstüne bırakın. Muhtemelen oradan geçenler beni görür ve cenazemi kaldırırılar," tavsiyesinde bulunmuştu.¹⁶² Gerçekten de Ebû Zerr'in düşündüğü gibi olmuş, vefat ettiği zaman hanımı ve kızı tavsiyesine uyarak onu kefenleyip yol üzerine koymuşlardır. O sırada yoldan geçen bir grup hacı adayını cenazeyi görünce Ebû Zerr olduğunu anlamışlar ve oldukça müteessir olmuşlardır. Abdullah b. Mes'ud onun yüzünü görünce Hz. Peygamber'in Ebû Zerr hakkında söylediği, "O yalnız yürür, yalnız gezer ve yalnız ölecektir," sözlerini hatırlamış, bir hikmet tecellisi olarak bu sözlerin gerçekleştiğini görmesi İbn Mes'ud'u

¹⁵⁷ Müslim, Eyman, 9-10/38, III, 1282, (No: 1161).

¹⁵⁸ Yakut, III, 24-25.

¹⁵⁹ İbn Sa'd, IV, 226.

¹⁶⁰ İbn Hişâm, IV, 168; Buhari, Tarih, II, 221; Taberi, Tarih, V, 80; Makdisi, V, 95; İbn Abdilberr, IV, 1655; İbn Hacer, VII, 130; İbnü'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VI, 100.

¹⁶¹ İbn Hişâm, IV, 168.

¹⁶² Taberi, Tarih, V, 80; Yakub, II, 173; Makdisi, V, 95.

oldukça müteessir etmiş ve göz yaşlarını tutamamıştır.¹⁶³

Ebû Zerr el-Gıfârî H. 32 (M. 654) yılında Rebze'de defnedildikten sonra hanımı Ümmü Zerr ve kızı Mekke'ye dönmüşler ve hayatlarının geri kalan bölümünü burada tamamlamışlardır.¹⁶⁴

BİBLİYOGRAFYA

ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1986.

AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.

ATAR, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara, 1991.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XI, İstanbul, 1988-91.

AUSTRUY, Jacques, *Kapitalizm, Marksizm ve İslâm*, Çev. Agah Oktay Güner, Ankara, 1975.

AYDINLI, Abdullah, "Ebû Zerr el-Gıfârî" mad., *T.D.V.İ.A.*, X, İstanbul, 1994, ss. 266-269.

BELAZURİ, Ahmed b. Yahya b. Cabir, (öl. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut, 1978.

_____, *Ensabu'l-Eşraf*, Neşr., S. D. F. Goitein, V, Jerusalem, 1936.

BUHARİ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (öl. 256/870), *es-Sahih*, I-VI, Dimaşk, 1990.

_____, *Târîhu'l-Kebir*, I-IX, Diyarbakır, 1962.

CABİRİ, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev. V. Akyüz, İst., 1997

CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütübi's-Sitte*, I-XVIII, İst., Ty.

EBÛ UBEYD, Kasım b. Sellam (öl.223/803), *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire, 1975/1395.

EBÛ YUSUF, Ya'kub b. İbrahim (öl. 182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire, 1396.

FIGLALI, Ethem Ruhi, "The Problem of Abd-Allah İbn Saba," *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara, 1987.

_____, *İmamiye Şiası*, İstanbul, 1984.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. S. Tuğ, I-II, İst., 1993.

HİZMETLİ, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *A.Ü.İ.F.D.*, c.XXVII, Ankara, 1985.

¹⁶³ İbn Hişâm, IV, 168; Taberi, *Tarih*, V, 80.

¹⁶⁴ Yakub, II, 173.

- _____ , *İslâm Tarihi*, Ankara, 1995.
- HÜSEYİN, Taha, *el-Fitnetu'l-Kübrâ*, Mısır, 1119.
- İSBEHÂNİ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ*, I-X, Mısır, Ty.
- İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed (öl. 463/1071), *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Tahk. Ali Muhammed el-Becavi, I-IV, Kahire, Ty.,
- İBN ASÂKİR, Takiyyüddin Ebû'l-Kasım Ali b. hasan b. Hibbetullah (öl. 571/1075), *Târîhu Dimaşki'l-Kebir*, Tahk., Ahmed Emin vdiğ., I-VII, Kahire, 1949.
- İBN HACER, Ebû'l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Hacer el-Askalani (öl. 752/1373), *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Tahk. Ali Muhammed el-Becavi, I-VIII, Kahire, 1970.
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed (öl. 241/55-56), *Müsned*, I-V, Beyrut, Ty.
- İBN HIŞÂM, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb (öl. 218/828), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Tahk. Mustafa es-Sakkâ v. diğ., I-IV, Mısır, 1936.
- İBN İSHAK, Muhammed b. İshak Yesar (öl. 151/768), *Siretü İbn İshak*, Tahk. Muhammed Hamidullah, Konya, 1981.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fida İmamü'd-Din İsmail Hafız b. Ömer (öl. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, 1966.
- _____ , *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, I-IV, İstanbul, 1986.
- _____ , *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Tahk. Mustafa. Abdülvahid, I-IV, Beyrut, 1966.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim ed-Dineveri (öl. 276/889-90), *el-İmâme ve's-Siyâse*, Tahk. Taha Muhammed Zeyni, I-II, Kahire, Ty.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd (öl. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, Ty.
- İBNÜ'L-CEVZİ, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman (öl. 596/1200), *Telbisu İblis*, Beyrut, 1983.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybani (öl. 630/1312), *Usdu'l-Gâbe fi Temyizi's-Sahabe*, I-VII, Kahire, 1970.
- _____ , *el-Kâmil fi't-Târîh*, Tahk. Johannes Tornberg, I-XII, Beyrut, 1965-66.
- KETTÂNİ, Ebû'l-Esad Abdulhay el-İdrisi, *Nizâmu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemmâ et-Teratibü'l-İdâriyye*, Beyrut, Ty.

- KUTUB, İbrahim Muhammed, *es-Siyasetü'l-Maliyye li Ebi Bekr, el-Hey'etü'l-Misriyye*, 1990.
- MAKDİSÎ, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhi, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, Tahk. C. Hurat, I-VI, Paris, 1916.
- MES'ÛDÎ, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (öl. 346/957), *Mürucu'z-Zehab ve Meadinü'l-Cevher*, Tahk., M. M. Abdülhamid, I-IV, Mısır, 1964.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hasen Müslim b. Haccac (öl. 261/874-75), *es-Sahihu Müslim*, I-V, Beyrut, 1955.
- SHAHİD, İrfan, "Pre Islamic Arabia", *The Cambridge History of Islam*, I-IV, Cambridge, 1980.
- ŞERİATÎ, Ali, *İnkılapçı ve Sosyal Adaletçi Ebû Zerr-i Gıfârî*, Çev. Salih Okur, İstanbul, 1987.
- TABERİ, Ebû'l-Cafer Muhammed b. Cerir (öl. 310/922), *Camiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an*, I-XXX, Mısır, 1954.
- _____, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Muluk*, I,XII, Beyrut, Ty.
- TERZİ, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun, 1990.
- VAGLERİ, L.V., "The Patriarchal And Umayyad Caliphates", *The Cambridge History of Islam*, I-IV, Cambridge, 1980.
- VÂKİDÎ, Ebû Abdurrahman b. Ömer (öl. 207/882), *Fütuhu's-Şam*, I-II, Mısır, 1935.
- _____, *Kitâbu'l-Meğazi*, Tahk. Marsten Jones, I-III, Beyrut, 1984.
- YA'KÛB, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb (öl. 284/807), *Târîh*, I-II, Beyrut, 1960.
- YÂKÛT, Şihabüddin Yakut b. Ahmed el-Hamevi (öl. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, I-IV, Beyrut, 1957.
- YENİÇERİ, Celal, *İslâm Açısından Tüketim, Tüketicinin Korunması ve Ev İdaresi*, İstanbul, 1996.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (öl. 748/1369), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü Meşâhiri'l-A'lâm (Ahdu Hulefa-i Râşidîn)*, Tahk., Abdüsselam et-Tedmuri, I-XX, Beyrut, 1987.
- _____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, Beyrut, Ty.
- ZIRIKLİ, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, I-XII, Beyrut, 1969.